

ספר

תשובת הנוצרים

מכל מקרא ומראיות הדעת

שחבר

הר' בינימן במהר"ר משה

מעיר רומי

לר' יצחק בר' יעקב ולה"ה.

נעתק מתוך כ"י באַקספּאָרד סימן 2058.

אני נתתי בהן סימנים, הצבתי להן ציונים והוספתי עליהן תקנות והערות וסוף דבר

שלמה חנוך דגל זהב.

ספר בראשית.

א, ויאמר אלהים נעשה אדם (בראשית א' כ"ו), כך מנהג לשון העברים לרבר היחיד בלשון רבים ורבים בלשון יחיד כמו שמצינו בהרבה מקומות כמו: הבה נרדה ונבלה שם שפתם (שם, י"א, ז'), וכן במנוח: נעצרה נא אותך ונעשה לפניך גדי עזים (שופטים י"ג, ט"ו), וכן דניאל (ב', ל"ו): דנא חלמא ופישריה נימר, וכן מצינו רבים בלשון יחיד כמו: יהי ראובן (דברים ל"ג, ו') והכתוב מדבר מכל השבט, וכן: שמע ה' קול יהודה (שם, שם, ז') וכן לכל השבטים וכן: ויען איש ישראל את איש יהודה (שמואל ב', י"ט, מ"ד).

ב, כצלמינו כדמותינו (בראשית א', כ"ו), צלם ודמות החביב לי, כמה שנאמ' (שמות ד', כ"ז): בהר האלקים, (בראשית כ"ב, י"ד): בהר ה' יראה, והלא כל ההרים לו הם אלא בעבור חבתם ע"כ נקרא דמות אדם (שם, א' כ"ז): בצלם אלקים, ויש פותרים בדמות המלאכים, ועוד פ' משובה: נעשה אדם כצלמינו, בתחלה מבראשית עד שנברא אדם אמ' הקב"ה (שם, שם, ו'): יהי רקיע וכן (שם, שם, י"א): תדשא הארץ וכן בתולדות השמים (שם, שם, י"ז): יהי מאורות וכן במים (שם, שם, כ'): וישרצו המים, ובארץ אמ' (שם, שם, כ"ד): תוצא הארץ, כי עד עכשו נתן כח לאמהות להוציא תולדותיהן אבל כשברא אדם אמר לארץ (שם, שם, כ"ו): נעשה אדם ביני וביניך כי הגוף נברא מן העפר, ורוח דעת ובינה וקלסטר פנים נתן מאלקים, כמו שנאמ' (קהלת י"ב, ז'): וישוב העפר אל הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלקים אשר נתנה, והנשמה בהרבה מקומות (ברכות י"ע"א; מדרש ויקרא רבא פ' ד' סימן ה'; דברים רבא פ' ב', סימן ל"ז; שו"ט מומי ק"ג, סימן ד', ה'; תנחומא מכבר חיי שרה סימן ג'; ופרקי דר' אליעזר פרק ל"ד עיי"ש.) אדו"ל שהיא דומה ליוצרה, מה הנשמה ממלא' הגוף כך הנשמה רואה ולא נראית וכו', ועוד מלת אלקים משמשת בלשון יחיד ובלשון רבים, יחיד כמו (בראשית א', א'): ברא אלקים, (שם, שם, ב'): ויאמר אלקים, רבים (שמות כ"ב, ח'): אשר ירשיעון: אלקים וכן (תהלים נ"ח, י"ב): יש אלקים שופטים בארץ וכן (יהושע כ"ד, י"ט): אלקים קדושים הוא וכתו' אחר נעשה אדם: ויברא אלקים את האדם בצלמו (בראשית א', ב"ז) וישו לא היה נולד ולא היה בעולם ולא נזכר בכל התורה ובכל הנביאים ובכל הכתובים.

ג, דע שהנוצרים אומרי' (עיין בהערות ותקונים בסוף הספר) שמעת שאכל אדם מן העץ נגרש מן הגן ונכנסו המלאכים לשמור את הגן והצדיקים

והרשעים היו יורדי לנהגם עד שבא ישו וירד אל גיהנם ויוציא הצדיקים, ולדברי הכל אדם צדיק נמור היה ולא חטא רק בדבר אחד גם הודה על עונו ולא כיהש באמרו (בראשית ג, י"ב) : האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי, אבל קין כיהש כשאמ' לו ה' (שם, ד, ט') : אי הבל אחיך אמ' (שם, שם, שם) : השומר אחי אנכי, גם מצאנו שאדם נענש מידה כנגד מידה, הוא אכל מעין הדעת שלא עמל בו ולא גידלו לפיכך (שם, ג, י"ט) : בזעת אפיך תאכל לחם, (שם, שם, י"ז) : בעצבון תאכלנה, ולאחך שלקה הוא אשתו בעולם הזה איך נשפט לעולם הבא ועוד שהוא מודה מפשעו (איוב ל"ד י') : וחלילה לאל מרשע ושדי מעול ואם האדם חטא בשונג כי הנחש רימהו, ועוד עבור חטא ועון אחד יאבד את כל העולם כולו והכתוב אומ' (יהוקאל, י"ח כ') : בן לא ישא בעון האב, ואב לא ישא בעון הבן, ועוד למה נושע העולם מביאת ישו והם מרבים עון וחטא יותר מן הדורות הראשונים היהו בני אדם בדורות אלו בלי עון ופשע שיהיה נושע העולם, וגם יש לנו ראיות ברורות כי שומרי התורה ואוהבי ה' לא ירדו לבאר שחת כי לא נתגרש אדם מג"ע עבור שאכל מעין הדעת אלא שלא יאכל מעין החיים כדכתיב (בראשית ג, כ"ב) : ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעין החיים ואכל וחי לעולם, וגם מלאכי להט חחרב לא ישמרו כי אם (שם, שם, כ"ד) : דרך עין החיים בלבד, והאדם לא יאכל אהר מותו א"כ אין לחוש לנפש האדם פן תאכל מעין החיים, וכמה ראיות יש לחכמים על מתן שכרן של מצות כדכתי' (ויקרא, י"ח, ה') : אשר יעשה אותם האדם וחי בהם והם חי העה"ב כי בעולם הזה אהריתו למות ולא יהיה צדיק בעולם הזה חי יותר מן הרשעי', ופעמים ימות הצדיק ביד הרשע כאשר נהרגו נביאי ה' ביד (מלכים א', י"ח ד') : איובל וכן (דברי הימים ב', כ"ד, כ"א) : יואש ויהויקים (ירמיה כ"ג, כ"ג) : אהאב (?) ומנשה (מלכים ב', כ"א, ט"ז) : סנהדרין ק"ג, ע"ב) : הרגו הנביאים וגם ה' העיד בנו לאמ' (דברים, ל, ט"ו) : הני נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב וגו' ואו' (שם, כ"ד, י"ג) : ולך תהיה צדקה לפני ה' אלקיך וגו' וכתו' (שמות כ, ו') : דברים ה' י' ושם ד' ט') : ועושה חסד לאלפים לאוהביו ולשומרי מצותיו לאלף דור, ואומ' (דניאל י"ב ב') : אלה לחיי עולם וגו' וכתו' (ישעיה נ"ה, ב') : יבא שלום ינחו על משכבותם הולך נכוח, ואומ' (דניאל י"ב, י"ג) : ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימים וחלילה להיות דברי תורה שקר כי אלו הדברים לא יתקיימו כ"א בעה"ב ולא הזכיר ישראל לאהבה אותו ולתת לו התורה כדי להורישו גיהנם והתורה נקראת חיים שני' (דברים ל' ט"ו) : ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, וגם דוד התפלל מזה כדכתי' (תהלים פ"ו, י"ג) : והצלת נפשי משאול תחתיה, ואומ' (שם ט"ו, ט' — י"א) : לכן שמח לבי ויגל כבודי אף בשרי ישכון לבטח כי לא תעזוב נפשי לשאול וגו' תודיעני אורח חיים וגומ',

גם מצאנו ראיות גמורות מפן כל הנביאים על הצדיקים ועל גודלם ועל מתן שכרן ולא הבאתי אלא מקצתם כי רבים המה ועוד אם לא היו הצדיקי יודעים מתן שכרן לא היו מוסרים עצמם על היהוד.

ד. עוד אומ' הכמי העולם (עיין בהערות ותקונים) שהעולם נאבד על עין א' והוא עין הרעת ועל ידי העין עתיד העולם להושיע והוא עין ישו. נשיב להם תשובה שאין אמת כי האדם לא אכל העין אלא הפרי ואיזה פרי יושיע העולם ועוד כי הנחש השחית העולם ולא הפרי כי הוא היה הראשון להסית את האשה. איזה נחש יושיע את העולם.

ה. (בראשית ג', כ"ב) : הן האדם היה כאחד ממנו כאחד המלאכים להבין בין טוב וגו' (עיין בהערות ותקונים).

גה.

ו. (בראשית ט', ג) : כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה, בירק השרה נתתי וגו' אומרים הנוצרים (עיין בהערות ותקונים) שבכאן הותרו להם בשר חזיר וכיון שהותרה להם בימי נח לא נאסרה להם עוד. נשיב להם כי בימים ההם לא היה להם מזונות ולא ריחיים ולא כלי תיקון המאכלים כי הכל אבדו בימי המבול ובעבור כי אי אפשר להם בלי מזונות הותר להם הכל, כמו שג"כ הותרו העריות (עיין בהערות ותקונים) לצורך שעה לפי מעוטם ולכסוף נאסרו, כי גם להם נאסרו מחכמיהם עד ד' (עיין בהערות ותקונים) דורות, ולמה אינם אוכלים עתה בשר עכבר וחמור כיון שהותר הכל.

לד.

ז. (בראשית י"ד, י"ה) : ומלכי צדק מלך שלם, אומ' שהוא אלוך עבד שהוא לא נזכר אלא שם בתורה ועוד שלא (עיין בהערות ותקונים) נזכר שם אביו. תשיב כי הכתי' קראו מלך ובהן ומי שהוא כך הוא עבד אלוך ולא אלוך ועוד שהוא בדרך (שם שם, כ) אברם באל עליון ועל זה לא יתכן שהוא אלוך כי נתן הודאה לאל ממעל וכמה אנשים נזכרו בתורה בלי שם אביהם כמו (יהושע, י"א, א' ; יושפטים ד', י"ז) : יבין מלך הצור (יהושע י' א', ג) : אדוני צדק, והיאל בית האלי (מלכים, א', ט"ז, ל"ד).

וירא אליו.

ח. (בראשית י"ה, כ) : והנה שלשה אנשים נצבים עליו, וכתו' (שם, שם, ג') : ויאמ' אדוני אם נא מצאתי הן בעיניך, מזה הכתי' אומרי' (עיין בהערות ותקונים) שראה ג' ואחר כך כילל כלומ' שראה שלשי ואחד. אינם יכולים לומר זה כי המלאכים ידוע שהיו ג' גופות נפרדים ואחד שהראשון רפא אברתם ואחר בישר לשרה המבשר הלך לו ושנים הלכו לסדום כדכתי' (שם, י"ט, א') : ויבאו שני המלאכים סדומה וגו' ולא מצינו

שבכל מעשה סדום הוזכרו אלא שנים א"כ לא היו שלשה, גם אברהם השתחוה לכלם כדכתי' (שם, י"ח, ב'): וירץ לקראתם וישתחו ארצה ומה שאמ' הכתו' (שם, י"ט, י"ח): ויאמ' לוש אליהם אל נא אדוני ראוי לומ' כי לשכינה דבר, אבל בינינו לפי הפשט נאמר כי למלאך דבר כי דברי המלאך והשליח יתלו בשולח והוא ה' כי כן מצאנו (שמות, ג', ב' — ז') כי כשנגלה המלאך למשה בלבת אש מתוך הסנה במקום א'. קוראו מלאך ובמקום אחר קוראו ה' כדכתי' (שם, שם, ז'): ויאמ' ה' ראה ראיתי את עני עמי אש' במצרים וגו'.

מ. (בראשית, י"ט, כ"ד): וה' המטיר על סדום ועמורה גפרית ואש מאת ה' מן השמים (ע"ן בהערות ותקונים). טענו לומ' כי גוף אלקים היורד המטיר על סדום מאת ה' מן השמים, ואינו לפי פשוטו כי המלה כפולה כמו ג"כ בהרבה מקומות, (שמות כ"ד, א'): ואל משה אמר עלה אל ה', ואומ' (שמואל ב' כ"ג, ג'): אלקי יעקב לי דבר צור ישראל וכתו' (תהלים, ל"ה, כ"ג): העירה והקיצה למשפטי ה' אלקי וה' לריבני, (שם, ל', ט'): קולי אל ה' אקרא ואל ה' אתחנן, וידענו אלקי' וה' אחד הוא וכן השאר, וכן ג"כ מצאנו בבני אדם (שופטים ז', א'): וישכם ירובעל גדעון וכן (שמות י"ח, א' מכילתא): יתרו פעם יתרו פעם הובב בו' שמותיו וכלם א' הוא, ועוד שעדין לא נולד ישו ואיך יולד ב' פעמים שאם היה מוקדם איך נברא פעם שנית בבטן מרים היהיו ב' גופים, ועוד ראוי לומ' כי המטיר על סדום לא ע"י מלאך ולא ע"י כשפים כדרך בני קדם המושיבי' תנינים גדולים בלהטיהם והוא עולה בסערה השמימה והמטיר ברד ואש ומלקה לכל הנמצא ע"כ הוצרך לומ' שמכה זו היתה מאת ה' ולא ע"י כשפים.

ויחי יעקב.

י. (בראשית מ"ז, ל"א): וישתחו ישראל על ראש המטה, אומ' (ע"ן בהערות ותקונים) שהשתחוה לצלם כי כתו' על ראש המטה בלי יוד ור"ל מטה על המטה שהיה צלם ולצלם השתחוה, ואין מביטים על הא דבר (שם מ"ה ב'): וישב ישראל על המטה ר"ל שנהג בו בויון, ואיך יוכל להיות כי בימים ההם לא היה צלם בעולם ואיך השתחוה לה והכתו' גומ' (חבקוק, ב', י"ט): הוי האומרי' לעץ הקיצה, וכתוב (ישעיה מ"ה, ב'): הנושאים את עץ פסילם ומתפללים אל אל לא יושיע.

יא. (בראשית מ"ח, י"ד): שיכל את ידו כי מנשה הבכור, אומ' (ע' בהערות ותקונים) שהפך ידיו ועשאם כמין צלם, וזה הכל וריק כי לא נתכוון יעקב אלא להודיע כי עתיד אפרים להיות מושל בישראל (ע' בהערות ותקונים) כמו יהושע בן נון וגם מלכות ירבעם, ושבתו גדול משבת מנשה, ואלו היו בני יוסף עומדי' בסדר שהיו עומדי' לפני אביהם לא היה הופך ידיו ובימיהם לא היה צלם.

יב. (בראשית מ"ט, י') : לא יסור שבט מיהודה וגו' (ע' בהערות ותקונים)
 אומ' שפסקה המלכות בביאת ישו, יש משיבין שמלכות יהודה פסקה בגלות
 זבובדנצר בבית ראשון כי בבית שני מלכו החשמונאים שהיו כהנים ואח"כ
 הורודוס ובניו שהיו מזרע אדום ועוד מן ישו עד התרבן יותר (ע' בהערות
 ותקונים) מק' שנה ואיך יאמרו שפסקה המלכות בימי ישו אלא זה פירושו
 אע"פ ששבט יהודה ילך בגלות לא יכרת לגמרי עד בא משיח בן דוד ויש
 מפרשים עד בא ירבעם בן נבט שכם כי שכם ושילה קרובות זו לזו
 ושתיים כאחד.

שמות.

יג. (שמות ג', ב') : וירא מלאך יי אליו בלכת אש מתוך הסנה,
 אומ' (ע' בהערות ותקונים) הנוצרים שכאשר שרתה השכינה בסנה כן שרתה
 במעי וקבלו בשר. תשיב אם ה' נראה בסנה לא נדבק בו הסנה ולא הולך
 עמו לא דמות קוץ ולא דרדר כמו שלקח ישו דמות אנוש ועוד כי בכמה
 מקומות נראה ה', בהר סיני, באהל מועד ובית עולמים ולא קבל דמות ועוד
 שהשכינה דבר (י) עם משה מיד בראותו (י) בסנה ולא יכול שום אדם
 לראותו (י) ולא להתקרב אליו (י), ויש"ו כשנולד לא היה בו דבור ולא דעת
 ולא תבונה משניתן בו הרוח ומוה ידענו שאין ברוחו רוח אלקי' כי היה
 כשאר בני אדם ובני אדם נוזפו (י) והכוהו ועשו בו כרצונם, ולא נוכל לומ'
 שהיה מלאך אותו שנראה אל משה בסנה כי כבר כת"י (שם, שם, ו') : אנכי
 אלקי אביך אלהי אברהם אבל ראוי לומ' כי נראה אליו המלאך בסנה והקב"ה
 אמ' אליו אנכי אלקי אברהם וגומ'.

יד. (שם, שם, י"ד) : אהיה אשר אהיה, אומ' (ע' בהערות ותקונים)
 שהיה הוא שיהיה לאחרונה ותולים הדבר בבן מרים, תשיב שהכתוב אומ'
 היפך מדבריהם כי כמו שהוא עכשיו בלא דמות ובלא גוף כן יהיה לעולם,
 אבל הכתוב בא להודיענו כי כמו (ע' בהערות ותקונים) שהיה עמנו בשעבוד
 זה כן יהיה עמנו באחרים של מלכיות.

טו. (שמות י"ב, ג') : ויקחו להם איש שה לבית אבות שה לבית,
 אומ' (ע' בהערות ותקונים) כי הוא רמו לישו שנמשל כשה שיהרגוהו בערב
 הפסח בני ישראל, נאמ' אליהם אם כדבריהם כן היתה מאת הכורא עלינו
 להרגו ככתוב (שם, שם, ו') : ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל בין הערבים,
 ועוד אמר (שם, שם, י') : ולא תותירו ממנו עד בקר והנותר ממנו עד בקר
 באש תשרופו ואם כדבריהם רמו הוא שהוא חייב הרג ושרפה ואנו אומרי'
 שרמו לבכורי מצרים.

טז. (שם, שם, ז') : ולקחו את הדם ונתנו על שתי המזוזות ועל
 המשקוף (ע' בהערות ותקונים) אומרי' שהוא דמות צלם וכבריהם שקר כי לא

נתן הדם רק בני מקומות היינו על המשקוף ועל שתי המזוזות, ואם יאמר (ע' בהערות ותקונים) שנתכוונו אב ובן ורוח נאמי אליהם כי עדין לא היה הבן בעולם כי לא נולד ואם יאמרו שהיו ג' מקודם לכן נשיב להם א"כ עכשיו שנולד הם ד' ולא היתה כוונתם אלא כשיכנס אדם לביתו יעבור בין ג' מצוות א' מימינו וא' משמאלו וא' על ראשו ועל התחתונה לא היו נותנים דם שלא להבזות המצוות.

ואלה המשפטים.

יז. אם יפעור הגוי פיו לאמר תורתנו מעולה מתורתכם דאלו בתורתכם כתיב (שמות כ"א, כ"ד; ויקרא כ"ד, כ"ז): עין תחת עין שן תחת שן וכו', ובאון גליון שלנו כתוב (מת' ה' ל"ח, ל"ט): אל תשלמו רעה למי שעשה עמכם רעה אם יכה אדם צד ימינך תן לו צד שמאלך ומחלו לו על כרחכם אפי' בהרגת את נפש, תשיב שגם בתורתנו כתיב (ויקרא, י"ט, י"ח): לא תקום ולא תטור, וכתו' (משלי כ', כ"ב): אל תאמר אשלמה רע קוה אל ה' ויושע לך, ואומ' (תהלים ז', ה'): אם גמלתי שולמי רע, ואומ' (משלי כ"ד, כ"ט): אל תאמר כאשר עשה לי כן אעשה לו וגו', דע כי יכול אדם למחול על עלבונו אם רוצה הוי' מהרוצה שאינו מתכפר בסליחת הנרצח שני' (במדבר ל"ח, ל"ג): ולארץ לא יכופר לדם אש' שופך בה כי אם בדם שופך וזה שאומ' הכתוב: (שמות כ"א, כ"ד; ויקרא, כ"ד, כ"ז): עין תחת עין, זהו משפט החובל כשיעמוד לפני השופט לדין אם אינו רוצה האיש למחול לו, כי לא יכריח ה' שום אדם למחול בעל כרחו, ועוד מי שידו קצוצה או עינו סמוי ואינו יכול עשות מלאכתו כאשר בתחלה איך יוכל למחול למי שעשה לו ככה שלא יוכל להיות ממעשה ידיו, ואיך יתקיים העולם בלא דין לננבים ולרוצחים ולחומסים ולחטאים שאם לא יעשו דין בהם ישחיתו את העולם ולא ימנעו מעשות הרע, ועו' יש לפרש זה הפסוק (ויקרא י"ט, י"ח): לא תקום ולא תטור באדם שלא רצה להיהנות מנכסיו לחבירו, או לא רצה להלוות לו כליו או שחרף אותו ונתן בו מכה שאין בה חסרון אברים כשעשה (שמואל ב', י"ט, כ"ד) דוד לשמעון, אבל הכהו מכה שיש בה חסרון אברים אם לא ימחול לו אין בכך כלום.

יח. גוי שאלני הרי כמה בני אדם ירצחו וינאפו ויחזרו בתשובה ויהיו טובים על כן יש לנו למחול לרוצחים ולחטאים אולי ישובו ויושעו. אמרתי לו זה ספק (פסחים ט' ע"א ובנסמן שם) ואין ספק יוציא מדי ודאי, כי הוא בודאי ימית וינאף, הלא נראה שאם ילכו מאה בני אדם ויתוועדו יחדיו ללכת אל החכם להתיר להם חטאים ועמד רוצח והרגם טרם יקבלו דין תורה על עונותיהם (ע"כ הנה נמצא מאבד כמה נפשות והוא עדין ברשעו, א"כ יותר טוב להושיע מאה מלהושיע אחד בספק, ועוד נמצא שמי שהוא נתלה או נהרג בבית דין מתוודה על חטאתיו כמעשה עכן (יהושע ז' כ'), ע"כ ב'

מעלות יש אם יעשה דין ברשעים ראשונה כי יפחד מעשות רע על כן ימנע מעשותו ואם לא ימנע ויחט' יתפש ויתודה על חטאתו ויתכפר לו במיתתו כי טוב לו לאבד חיי העולם הזה השפל מלאכה חיי העולם הבא ועוד אין חטא בהריגת נפש רוצח כי הוא שונא המקום.

יג. גוי אחד שאל את בני אתם אומרי' שלא תרויחו ביום השבת ואתם מרוויחים בעבור הרבית שאתם לוקחים ביום השבת כי היהודי המלוה מעות לא יוציא מן החדש את יום השבת וכן אם יהיה ישכיר ליהודי בשדהו כי ימי השבוע יחרוש לא יפחות ממנו עבוד השבת. השיב בני כי היהודי נותן מעותיו לגוי לחדש או לשנה ולא לימים ועל החדשים מחשב ולא על הימים ל' יום שאם היה מחשב ל' יום היה צריך להוציא את יום השבת כי גם השבת בכלל יום הוא, אבל לחדש על הימים הראויים למלאכה אין שם זמירת שבת כי לא ימנה הימים כי אם החדש וכן לשכיר (ע' בהערות ותקונים). עוד שאלו למה אנו אוכלים לחם ואין אנו יוטים יגם והלחם עשוי בכלי שנתכשל בו בשר החיה, השיב כי הלחם אם יש בו לחלוותי טומאה האש של תנור שורפת אותו ולא ישאר מאומה רע בו (ע' בהערות ותקונים) אבל היין אסור עבור שכרות שאדם משתכר ועושה זנות ומפני כשפים כשאירע לישראל בימי זמרי בן סלוא בבנות מואב (במדבר כ"ה, א"ד ט"ו; פרקי דר' אליעזר פרק מ"ז).

ויקחו לי תרומה.

כ. על דבר הכרובים (שמות כ"ה, י"ח כ"ג) הם טועני' עלינו ואומ': כשעשיתם כרובים באהל מועד כן הם עושים דמות אדם בין תועבותם ועוד מביאי' ראיה מנחש הנחשת (במדבר כ"א, ט') שעשה משה וישימהו על הנס ולא עשהו (מכילתא ישמות י"ה, י"א; ראש השנה פרק ג' משנה ה') להשתחוות לו דק עשהו שהיה לבם מכוון לשמים גם הם עושים דמיונות להזכיר תפילותם ותועבותם והטאתם (ע' בהערות ותקונים). התשובה שבכרובים שרתה השכינה ודבר (י) (שמות כ"ה, כ"ב; במדבר ז', פ"ט) עם משה מבין הכרובים ונעשו בו פלאים גדולים ונסים אבר הפסילים נאמו בהם (תהלים קט"ו, ה' ז') : עינים להם ולא יראו אוזנים להם ולא ישמעו ואומ' (ישעיה מ"ו, ז') : אף יצעק אליו ולא יענה ומצרתו לא יושיענו ואומ' (שמות כ', ד') : לא תעשה לך פסל וגו' וכתו' (שמואל א', י"ב כ"א) : לא יועילו ולא יצילו כי תוהו המה ועו' כי אין לנו להוסיף ולגרוע על רצון הבורא כי הוא צוה את הכרובים ואסר את הפסילים וכן לאדם הראשון (בראשית, ב', ט"ו, י"ז) צוה ה' על עין הדעת לבדו שלא יאכל ממנו ועל שאר אלנות נתן לו רשות לאכול, וזה אילן וזה אילן אין הפרש ביניהם ובעבור שאכל מעץ הדעת נענש וכן צוה ה' על שמירת שבת משאר ימים (ע' בהערות ותקונים). ובוזה מתים בני אדם ובוזה מתים בזה נולדים ובוזה נולדים בזה ממטיר ובוזה

נמשיר כן נמי צונו על הכרובים לעשות על הכפורת להשרות שכינת עליהם ואסר את הדמיונות שבעולם ולמה בחר ברמות הכרובים לפי ששפיכת כבודו במרום על הכרובים הם המלאכים וע"כ צוה לישראל לעשות כדמותן על הארץ, אבל דמות הנחש היה חויץ (ע' בהערות ותקונים) לאהל מועד יען יראוהו ויזכרו הנס ויודו וישבחו לבוראם כאדם שזוכר מכתו הגדולה והקשה ויראה את רפואתה ויתן תהלה לבורא שנתן למכתו רפואה, וכאשר מעו בני ישראל אחריו והקטירו לו כתתו ושברו הזקיהו המלך (מלכים ב', י"ה, ד').

כי תשא.

כא. כתיב (שמות ל"ד, ו' ד') : ה' ה' אל רחום ותנון יאמרו : כי מצאנו בתורה שהם שלשה, תשיב אם כדבריכם כן הוא יהיו יותר מעשרה כי אלו הם שלש עשרה מדות במספר, ועוד היתכן שאם יקרא איש את רעהו ב' או ג' פעמים ישיהו ב' או ג' גופים מוחלקים כמו : אברהם אברהם (בראשית כ"ב, י"א), יעקב יעקב (שם, מ"ז, ב') משה משה (שמות, ג', ד'), גם מצאנו בתורה אנשים שיש להם שמות הרבה כמו : (שמות, י"ח, א, מכילתא) יתרו חובב יתרו וכו' וכן (ישעיה מ"ד, א"ב) : תנא דבי אליהו רבא פרק כ"א) : יעקב ישראל ישורון, היאמר ישמי שיש לו שמות הרבה יהיו לו גופים מוחלקים, ג"כ הבורא לא נפרד לבי או לג' גופין אלא לע כע שמותיו ולא ג'. ואם תאמר שהם ג' הבורא והבור והרוע והם אחד, נאמר לו אנחנו מצאנו לבורא יקומים אחרים יותר מאלו והם ראייה שמיעה גבורה חכמה יכולת וכן אתם מחברי' בו הבשר שהוא בן מרים שיש לו עשר יקומים הבשר והדם ועצם ונידים ועור ורוח ושער וראייה ושמיעה ודעת ועוד כמה דברים בעולם שיש להם ג' יקומים כמו אתרוג אבטיה אפרסקים שהם ג' הקליפה והאמצעי והורע וכן הרבה מן הפירות (ע' בהערות ותקונים), וא"ה הם דברים שפלים ונכלמים שאין ממש בדבריהם כי לביא מעלות טובות ורבות לאין מספר והנה בפסוק מצאנו לו י"ג מדות, יהוד ואין שני לו ית' וית' שוכן עליונים.

ספר ויקרא.

כב. (ויקרא י"ח, ז') : ערות אביך וערות אמן לא תנלה וגו', אם ישאל שואל ויאמר דתינו מעולה מדתיכם כי בנו אסור אדם לישא קרובתו עד (ע' בהערות ותקונים) ו' דורות ואתם נושאים לג' דורות, תשיב שתורתנו צותה מה שראוי וסופו להתקיים כי אחר ג' דורות לפעמים אין הדורות מכירים זה את זה ויבאו לחטא ע"כ צותה התורה עד ג' דורות אבל הם שהם שוהים עד ו' דורות אינם יכולים לקיים זה ואפי' לה' דורות כי הקרבות נשכחות ואינם מכירים זה את זה ע"כ אינם יכולים לקיים.

ספר אלה הדברים.

כג. (דברים, י"ח, ט"ו) : נביא מקרבך מאחריך כמוני, אומ' ש"ה. אמי למשה נביא מקרבך כמוני, כי כן עתיד להיות נביא ואלוק כמוני אליו תשמעון, תשיב שזה הפסוק אמרו משה לישראל עבור עצמו ועבור יהושע תלמידו והנה הכתוב מעיד שה' אמי למשה (שם, שם, י"ח) : נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך ונתתי דברי בפיו הנה ראיה בחזרה כי נביא יהיה לישראל מזרע ישראל כמושה והנה יהושע בן נון שנעשו על ידיו כמה נסים וגבורות, חלק להם את הירדן, הפיל חומת יריחו, העמיד להם חמה ועו' כתוב (שם, שם, שם) : ונתתי דברי בפיו וגו' ואם היה כדבריכם שעל ישו נאמר, והלא מעיד הכתוב כי לא ידבר הנביא כי אם מפי ה' ישנאמי' (שם, שם, שם) : ונתתי דברי בפיו והנה נמצא כי איננו כי לא היה יכול לדבר דבר מעצמו כי אם מפי הבורא ועוד כי הכתוב הזכיר נביא ולא אלוך והכתוב מוכיח (שם, שם, כ') : אך הנביא אשר יזיד לדבר דבר בשמי אשר לא צויתיו לדבר ואשר ידבר בשם אלקי' אחרים ומת הנביא. ההוא הנה חייב מיתה באמרו שהוא אלוך.

כי תצא.

כד. אם יאמרו למה אמרה תורה (דברים, כ"ה, ה'—י') לישא איש את ימינתו אם אין בנים לאחיו המת, תשיב לו מפני הנחלות שלא תסובנה לאיש זר שלא ממשפחתו ועוד להקים שם המת אחרי מותו ולא ימחה שמו מישראל כי אם יהיו לאיש ב' בנים וימות א' מהם בלא זרע אם יהיו נחלות לו מאיבתו אם תנטא לאיש אחר שלא ממשפחתו תסובנה הנחלות לאיש זר וזה צער גדול ויבא אביו למות בנפשו מרה, וזאת לפניו בישראל כשמצאנו ישעיה יהודה לאונן (בראשית ל"ה, ח') : בא אל אשת אחיך ויבם אותה וגו', כן מצאנו (רות, ד', ט'—י') בועז כשנשא רות ונאל נחלת מחלון וגו', ומכאן ראיה שמותר לאדם לדבק בקרובותיו, ואם ישאלך הגוי למה אתם נושאים ב' נשים ופלגשים כמו שמצינו באברהם ביעקב בדוד ושלמה, תשיב כי אין לנו דשות להדבק בפלגשים אלא א"כ (ע' בהערות ותקונים) ישאם כדת משה וישראל ואעפ"כ מופצרי' לשמש נכירותיהן ופעמים נקראות נשים (בראשית, ל"ה, ב') ופעמים פלגשים (בראשית, ל"ה, כ"ב) כמו בלהה וזלפה. וזה אנו עושים כי ישראל מזהירים מאשה בעת נדתה ובעת זובתה ובעת לידתה ימים רבים ולפיכך צריך אשה אחרת שלא יתבטל מפריה ורביה אבל הם נושאים ב' ג' נשים בין בנלווי בין בסתר ומעשיהם כמעשה החזיר (עיי' בהערות ותקונים).

יהושע.

כה. מצאנו שצוה הקב"ה לחלל את יום השבת לפי שצוה ליהושע (יהושע ו', ג'ד'): שיסובו את העיר שבעת ימים ואין שבעת ימים בלא שבת והנה תורתכם לזמן אחד נתנה ולא לעולם. תשיב קודם שיום השבת לא ניתן לזמן כי כן כתו' (שמות ל"א, ט"ז-י"ח): ושמרו בני ישראל את השבת לדורותם ברית עולם ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם. ועל האחר תשיב שהקב"ה יודע שישראל הולכים להלחם עם הכנענים והכנענים יודעי' שישראל שומרים את השבת ויתקבצו עליהם ויהרגום וע"כ צוה ה' לנביא לעמוד בכלי מלחמתם מזויינים ולהלחם ביום השבת פן ימותו כלם ויתבטל השבת לגמרי. גם כי כל מצוה המוקדמת לחברתה המאוחרת נדחית עבור הקודמת כי כן מצינו בקורבנות שהיו בימי אדם דחו את השבת וכן המילה שהיתה (עיי' בהערות ותקונים) ת' שנה קודם מתן תורה דוחה את השבת כן הרציחה שהיתה נאסרת קודם יום השבת בימי נח (בראשית, ט', ה'י"ד) דוחה את השבת, שאם לא היו עושים כן היו נהרגים. עוד רא"ה אחרת כי ישראל (יהושע, ה', ה'י"ד) בלכתם במדבר לא היו מולים הילודים במדבר מפני סכנת נפשות לפי שהיו נוסעים ממסע למסע, ומפני טורח הדרך לא מלו אותם כמו כן דחו השבת ביריחו, גם כן עושים הערלים שאם יבא יום (ע' בהערות ותקונים) האצון של עצרת ביום א' ידחו אותו ויאכלו בשר ביום ההוא, גם אם יהיה יום לדת ישו ביום ששה יאכלו בשר וישתו יין ולא יתענו וגם אם יש להם הולה בעצרת מאכילים אותו בשר וביצים ונבינה ולא נקראת דחייה.

ישעיה.

כז. (ישעיה א', י"ד): חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי וגומ', אומ' שהקב"ה אינו רוצה בר"ה ולא במועדי קדש של ישראל. תשיב שזה הפסוק לא נאמ' אלא בשע' שישראל עושים מעשים רעים ורציחה וגול כרכתיב בסוף (יש, שם, ט"ז): ידיכם דמים מלאו, וכתו' (שם, שם, ט"ז): רחצו הזכו הסירו רוע מעלליכם וגו' הדלו הרע, עוד תוכל לומ' ולהשיב שזה הכתוב לא נאמ' על חדשי אל ומועדינו כי אם על ההנים והמועדים שקבע להם (ע' בהערות ותקונים) והבעם לעגלים אשר עשה כרכתיב במלכים (מלכים, א', י"ב, ל"ב—ל"ג).

כז. (ישעיה, ו' ג'): וקרא זה אל זה ואמ' ק' ק' ק' ה' צבאות וכו', אמרו הערלים שהם ג', תשיב שלא אמ' הכתוב אחד כי אם ה' צבאות לפרו ולא הזכיר אב ובן ורוח ואם יאמרו שהם ג"פ כנגדם, תשיב א"כ הם ד' ג"פ קדוש וה' צבאות שהם ד', וזה להבדיל, דומה לאדם שישבח את רעהו הרבה שהוא אדם טוב, כמו שנאמ' לנח (בראשית, ו' ט'): איש צדיק תמים הרי

ג' מעלות וכן באיוב (איוב, א/ ח, ב/ ג') : איש תם וישר ירא אלקים וכן אליהו ואלישע (מלכים, ב/ ב, י"ב) : אבי אבי רכב ישראל ופרשיו וכן הכתו' אומ' ג"פ : היכל (ירמיה, ז/ ד') : היכל ה' היכל ה' המה וכן יזכור הכתו' (שם, כ"ב, כ"ט) ג"פ : ארץ ארץ ארץ שמעי את דבר ה', ובאבשלום נאמ' (שמואל ב', י"ט, א/ ה') : בני בני כמה פעמים, יהיו כל אלה ג' או ד' עבור שהזכירם הכתוב ג"פ או ד' וע"כ אמ' ג"פ ק' לומ' לך שהוא ק' בעליונים ובתחתונים ובכל מעשיו, וכן תרגם יונתן (ע' בהערות ותקונים).

כח. ישעיה ט' א') : העם ההולכים בחיך ראו אור גדול יושבי בארץ צלמות אור נגה עליהם, מוענים ואומ' (ע' בהערות ותקונים) שאותן הנפשות מאדם עד ישו הלכו לאבדון ולאחר ישו כשיצאו משאול ראו אור גדול. כבר הראיתך לעי' (סימן ג') התשובה על זה וזה הפסוק עם מה שלעילה מדבר בענין מלך (ע' בהערות ותקונים) שאול (?) ותראה הפי' על זה בקמחי ושאר פרושי'.

כט. (ישעיה, י"א, א/ וכו') : ויצא חומר מגוע ישי אומ' (ע' בהערות ותקונים) אותו על ישו כי היתה עליו (שם, שם, ב') רוח ה', נשיב להם ונאמר כי לא היה בו רוח דעת וגבורה, כי שמשון (שופטים, י"ג ט"ז) היה גבור יתר ממנו וגם ישו לא נתנבא כשאר נביאים העתידות ולא ידע מהם כלום, ועוד הכתו' (שם, שם, ו"ד) אומ' שיהיה שלום בימי שלא היה כמוהו אפי' בבחמות ובחיות וזה לא היה בימי ישו עבור הלחץ שלחצוהו אויביו מסביו, וכתו' (שם, שם, י"א) והיה ביום ההוא יוסף ה' שניה ידו לקנית את שאר עמו וגו' וכימי' לא היו בגלות וכי'ש שלא נקבצו, עי' אומ' (שם, שם, ט"ו) שעתיד היאור להתחלק לישבעה נחלים זה לא היה בימיו.

ל. (ישעיה, נ"ב, י"ד) : הגה ייטביל עבדי יחם ונשא ונכה מאד, פצו עלינו פיהם כל אויבנו על זאת הנבואה להעמידה (ע' בהערות ותקונים) על בן מרים לומר שבו נתקיימה ועליו דבר הנביא, תשיב תחילה שאי אפשר להעמיד הנבואה כדבריהם כי הכתו' קראו עבדי כי נקרא האיש הזה עבד ה' וישו קרא עצמו אלוך והוא נק' עבד אלוך בכל הנבואה (שם, עד נ"ג, י"ב) ומי שהוא עבד אלוך אינו אלוך, הגה מכאן ראיה כי מדבריהם לא היה בן מרים אלוך ועוד כתו' (שם, נ"ב, ט"ו) : עליו יקבצו מלכים פיהם כי קיסר מלך רומי ופליפוס (ע' בהערות ותקונים) שר צבאו וגם אורודוס (ע' בהערות ותקונים) מלך יהודה הסכימו על הריגתו ובעצתם נתלה והם צוו את היהודים לעשות לו ככה, ועוד כתוב באותו ענין (שם, נ"ג, י') : יראה זרע יאריך ימים ולעיל מינה (שם, שם, שם) : אם תשים אשם נפשו, ובא הכתוב לומ' שאם יקבל ייסוים באשם כלומ' על חטאתו יראה זרע יאריך ימים, ואם כדבריהם נמצא שחטא, ואיך יהיה אלוך חוטא ויהיה לו זרע ויאריך ימים ואיזה אלוה יהיה לו בנים ויאריך ימיו ולישו נתקצרו (ע' בהערות ותקונים)

ימיו ולא הניח זרע בעולם ומי שלא יוכל להחיות את נפשו איך יתן חיים לשאר היצורים? ואלקינו בשר כל אלה העניינים לעבדו לעשות לו את כל אלה וישו היה חסר מכולם לעשותם לנפשו כי אם מכה האל ודע כי כל זאת הנבואה נתקיימה בירמיהו (ע' בהערות ותקונים) ובצדיקים שבכל דור ודור אשר בגלות שסובלים עול מלכי הגוים ונהרגים על הייחוד ר"ל כל מי שסובל אלו הצרות בגלות יהיה לו שכר טוב בין הצדיקים כמו שמצינו שקרה לירמיה ע"כ זכה ויצא ממנו יחזקאל (ע' בהערות ותקונים), וי"א שזה נאמר על משיח צדיקנו שסובל עוונות ישראל.

ירמיה.

לא. אם יאמ' הגוי (ע' בהערות ותקונים) הרי נמשלתם (ירמיה, ב' כ' — ג' י') לכלה שזנתה בית חמיה והיא אסורה לבעלה לעולם, תשוב שכל ישראל לא זנו אחרי אלקים אחרים אלא מקצתם והחרב ננעה עליהן ואכלתן ואשר לא זנו נשארו וגם בניהם אחריהם לא יאמינו כ"א לה' לבדו ויש מהם אנוסים מפני מלכיהם כמו ירבעם אחאב ומנשה ומאחר שנשארו הטובים שלא טעו אינו דין שיושחתו גם הם עם רשעים כי זה משל לאדם שיש לו שתי נשים אחת זינתה תחתיו ואחת עמדה באמונתה לא נכון להניח הטובה בעד הזונה והרעה, וכתוב: (ישעיה נ' א') איזה ספר כריתות אמיכם אשר שלחתיה ולא נמשלה (ירמיה, ב' כ' וכו') כנסת ישראל לזונה לגמרי אלא דרך משל כי אין ביאה בבעלים וזה שכתוב (שם, ג' ח') ואתן ספר כריתותיה כידה נאמ' על רשעים נמורים שמתו ולא חזרו בתשובה והן גלות צדקיהו שנמשלו (שם, כ"ה, ה') לתאנים הרעות אבל גלות יכניה, שנמשלו (שם, שם, ה') לתאנים הטובות עליהם נאמ' (ישעיה, ג' א') איזה ספר כריתות אמכם, ועוד כתי' (ירמיה ג' א'): הן ישלח איש את אשתו והלכה והיתה לאיש אחר הישוב אליה עוד הלא חנוף תחנוף הארץ ההיא ואת זנית ימים רבים ושוב אלי נאם ה', וזאת ראייה גדולה לנו כי כל עו' שנשוב בתשובה יקבלנו ה'.

לב. (ירמיה, ל"א, כ"ב): עד מתי תתהמקין הבת השוכבה כי ברא ה' חדשה בארץ נקבה תסובב גבר (ע' בהערות ותקונים), הכסילים תולים הכתוב במרים כי סבבתה רוח הקדש מאת ה', וזה הבל כי לא מצינו שנתנבאת ולא דברה חכמות באון גליון אפילו דיבור אחד וגם היא הוכיחה (ע' בהערות ותקונים) הרפת בנה כי היה ישן והוא שיכור, אבל זה הכתוב יחרף לכנסת ישראל שעושין כמעשה זונה שאין לה בושת לחזור מאחרי הנואף כי דרך הנואף לחזור אחרי הזונה והיא היתה להפך כי חזרו אחרי עגלי הזהב לזכות להם, וזה ראוי להשיב להם כדבריכם כן הוא והכתוב יחרף לה כי חרפה למרים לקרותה הבת השוכבה ולחזור אחרי הנואף כדרך הזונות.

לג. (ירמיה, כ"ג, ו'): בימיו נושע (ע' בהערות ותקונים) יהודה וישראל ישכון לבטח, טועי רוח אומ' שביום הדין יושעו ישראל ומלפני כן כלם אבודים וראוי להשיב שליום הדין יודע בלכולם שישראל לבדם יושעו וגויי הארצות יאבדו כלם ולפי הפשט בימי הגאולה זאת הפ' נאמ'.

יחזקאל.

לד. (יחזקאל ד', י"ג): ויאמר ה' ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא בנוים אשר אדיחם שם, אויבינו שלעגו לנו לאמ' למה לא תעשו לחמכם בגלילי צואת האדם ואכלוהו כמצות הנביא (שם, שם, י"ב) עליכם, תשיבו ותאמרו לא בא הנביא לצוות אותנו על ככה אלא בפעם דבר הנביא וברוח הקדש שראה שעתידין ישראל לאכול בגלות מלחם הגוים כי בזה הנביא לחם הגוים ומאכלם כעיסה הנלוושת מן הגלילים ובוזה הנביא לחמם בעני ישראל כדי שיתרחקו ממנו, וע"כ הזכיר את לחמם טמא, ואם ישיב לך הגוי הנה גם הנביא אכל ממנו באמרו (שם, שם, י"ד): אהה ה' אלקי הנה נפשי לא מטמאה ונכילה וטריפה לא אכלתי, עוד יש לומ' שהנביא בחלום ראה את כל אלה כי היה סימן שיאכלוהו ישראל בגלות אבל הנביא לא אכל ממנו כמו העניין בהושע הנביא (הושע, א', ג"ח) בעניין אשת זנונים שחלילה לנביא להוליד בני זנונים אלא היה לאות לבני ישראל, וזה ג"כ לאות.

לה. (יחזקאל, כ', כ"ה): וגם אני נתתי לכם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם, הושיב' על התורה ועל המצות ועל החוקים ועל המשפטים, והלילה להיות כדבריהם כי הכתו' אומ' (שם, שם, י"א, י"ג, כ"א): אשר יעשה אותם האדם וחי בהם ואומ' (תהלים, י"ט, ח', ט'): תורת ה' תמימה משיבת נפש משפטי ה' ישרים משמחי לב, (משלי, ג', ט"ז): ארך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד ואומר: (שם, ו', כ"ג) כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר, ואיך יתכן להיות חוקים לא טובים אלא מדבר על חוקי התועבות והאלילים כאמר בסוף העניין (יחזקאל כ', כ"ו): ואטמא אותם במתנותם בהעביר כל פטר רחם יהוה שוחט' בניהם לפסילים וע"כ נאמר (שם, שם, כ"ה) ומשפט' לא יחיו בהם, ומה שאמ' הכתו' (שם, שם, שם): וגם אני נתתי להם חוקים אשר לא טובים כי הקב"ה צוה שלא לעשות כמעשה הגוים ולזבוח את בניהם שהם חוקים לא טובים כלומ' כשנתתי להם את התורה אמרתי להם על חוקי הגוים שהם רעים ובהרבה מקומות קצר הכתוב את דבריו וצריך להוסיף או לגרוע עליהם כמו (שמואל, ב', י"ג, ל"ט): ותכל דוד שפי' ותכל נפש דוד לצאת, ויש משיבין כי בתמיה דבר הכתוב כלומ' וכי אני נתתי להם חוקים ומשפטים לא טובים להעביר בניהם.

ובנותיהם באיש ויש משיבים שמי שאינו מקיים התורה יהיו לו כחוקים לא טובים בהעברה על התורה ועל המצות ומשפטים לא יהיו בהם.

דן, (יחזקאל, ל"ה, ב"ה): וזקתי עליכם מים טהורים וטהרתם מכל טומאותיכם וכל גילולכם אטהר אתכם, יש משיבין שעתידין ישראל לעשות אפר הפרה ולהוות על השמאים וי"א כי משל הוא שעתיד הקב"ה להסיר יצר הרע מישראל ויצר ע"ז לא יהיה עוד שלא ישתחוה עוד לבעלים ככתוב (שם, שם, כ"ו): והסירותי את לב האבן וגו' זה ביטעה שיצאו ישראל בגלות שלא עבדו עוד ע"ז, זה ראוי להשיב להם כפי מענתם כי אנשי כנסת הגדולה (זמא, ס"ט, ע"ב; סנהדרין ס"ד, ע"א) בקישו החמים על יצר ע"ז ונכסר בדם ולא יתכן לומר לנו שזה יהיה לעתיד פן יאמר הגוי אין לכם תקוה כי לא הוסר לב האבן מקרבכם, ואם יאמר הגוי מאחר שאינכם עובדי ע"ז למה תעמדו בגלות והנה הוסר לב האבן מקרבכם, שלשת תשובות בדבר: א' מפני שלא נתמרק העין והפישע וההטאת עד היום כי כן דברו הנביאים (ירמיה ה', י"ט; הושע ב', ט"ו; זכריה ד', י"ג, איפה רבתי פתיחתא כ"א מה' שלמה באבערנ"י צד 16 וע' בהערות ותקונים); ב' כפי מספר השנים שעבדו לבעלים כן יעבדו זרים בארץ לא להם וזוים שיהיו אבותינו מצרים עד עלות עזרא בבית שני מספר ימיה הגלות יהיו ואע"פ שאין לנו ע"ז כי בהטאת אבותינו גלינו מארצנו ובעונינו כמו שנאת חנם וכיוצא בה נתאחרו בגלות עד תם הקין כי שנאת חנם שקולה כנגד ע"ז (זמא ט', ע"ב); ג' שנית כי אנו עומדים בגלות לזקק וללבן ולצרף ולראות אם יקבלו ישראל עול התורה כגלותם ולא יכפרו באלקים חיים ואם סובלים מכאובות הגוים וחרפתם לנסות בם את ישראל להצט איזה מהם ישמרו התורה ואיזה מהם לא ישמרו כדכתי' (יחזקאל ב', ל"ה): וברותי מכם המורדים והפושעים בי מארץ מגורותם אוציא אותם ואמ': (דניאל י"ב, י' ג') יתבררו ויתלבנו ויצרפו רבים והרשיעו הרעים ולא יבנו כל הרעים והמשבילים וזהו כוונת הרקיע ובינו וכתוב: (זכריה י"ג, ט') והבאתי את השלישית באש וצרפתים בערוף את הכסף וגו'; שלישית כי ישראל הומים לפני ה' למלך שלא היה לו אלא בן אחו' והיה יקר בעיני אביו ויאחבהו מאד ואמ' לו המלך הנה לך כל המפתחות של אוצרותי וקה לך את אשר תאוו נפשך רק אם תעשה הישר בעיני (ה') ועמד בן המלך על אמנותו ימים מועטים ואח"כ התחיל הריע ולקח מהון אביו ונתן לזונות והיה מכה כל איש שיש לו סוס ומלבוש יפה ולקח וחומם אותם ורצה ונאף וגול והרשיע לעשות עד אשר נודע למלך את כל הרעה אשר עשה ויקצוף עליו ויקח מידו כל אשר לו ויניחוו ערום ויחף ונתנו בבית הסוהר ונשבע שלא יצא עד אשר ינחם ויודה וישוב מכל פשעיו ומכל הרעה אשר עשה ולא יעשה עוד כמעשים הרעים, כן אירע לישראל ביד אמות עד ישובו.

לז, (חוקאל מ"ו, א'; מ"ד, ב'); שער החצר הפנימית הפונה קדים יהיה סגור וכתב' ויאמ' ה' אלי השער הזה יהיה סגור כל ששת ימי המעשה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלקי ישראל בא בו והוא סגור, אומ' (ע' בהערות ותקונים) שזה מדבר על בטן מרים כי נכנס בה רוח הקדש והיא בתולה לעולם, וזה שקר, כי כל זה העניין מדבר כלו מתחילתו ועד סופו בבניין בית המקדש לעתיד בימי משיח, והכתוב אומ' (שם, מ"ד, א'): שער המקדש הראשון הפונה קדים ואנה מצאנו שהיתה מרים כשער מורחית והלא כתב' (שם, שם, ב'): איש לא יבא בו ומרים היתה אשת יוסף כי כן כתוב באון גליון (מת', א', כ"ד ועוד) בכמה מקומות ובה עליה והוליד ממנה שני בנים לבד מישו ושמותם (מת', י"ג, כ"ה; מארקוס ו' ג', ע' בהערות ותקונים) יעקב ושמעון בארץ נגרות והנה לא היתה בתולה, והנה מרים אמרה לישו (לוקאס, ב' מ"ה): הנה אני ואבך בקשנך כי לא ידענו איפה היית.

ה'ישע.

לח, (הישע, א', ט'): ויאמר קרא שמו לא עמי וכתב' אחד אומ' (שם, ב', כ"ה): וקראתי ללא עמי עמי אתה, גם בזה הרחיבו לטון לומ' (ע' בהערות ותקונים) שישראל לא עמי אבל הם שלא היו עמי הם עמי עתה, בואת נשיב כי לא הבינו תוכן אמתת הנבואה כי הנביא לא דבר אלא לישראל והוא אומ' על הרשעים שבאותו הדור כי אתם לא עמי ואח"כ חזר ואמר שלאות קראתי לא עמי עמי עתה ואינו אומ' על עם אחד כי לא הזכיר אחריו כן אלא ללא עמי והוא הפי' הנכון כי בעוד ישראל הוטאים ותועים אחר ע"ז נקראים לא עמי ולאחר שישבו אל ה' ועבדוהו נקראו עם ה' וכן מצאנו ביהוקאל (יהוקאל, י"ח, כ"א כ"ב): והרשע כי ישוב מכל הטאתיו אשר עשה ושמר את כל הקותי ועשה משפט וצדקה הית יהיה לא ימות, כל פשעיו אשר עשה לא יזקן לו בצדתו ועוד כי אותם שנקראו לא עמי כבר מתו שלא חזרו בתשובה והבנים הבאים אחריהם שלא עבדו ע"ז המתודי' עונם ועון אבותם הם הנקראים עם ה' ועוד כי הגוים לא יקיימו התורה ואיך נקראים עם ה'.

לצ, (הישע, ו', ב'): יחיינו מימים ביום השלישי יקמנו ונחיה לפניו, תולים (ע' בהערות ותקונים) הכתוב לומר על ישו כי עמד מקברו ביום השלישי, לפי פשוטו זה פתרונו כי למעלה הכתוב אומ' (שם, שם, א'): לנו ונשובה אל ה' כי הוא טרף וירפאנו, וכתוב (שם, שם, ב'): יחיינו מימים כלומי אם נעשה הישובה לפניו בעת צרה ירפאנו ווישיענו לשיני ימים או לשלושה, כי כן מצאנו חזקיהו בתפלתו ווישרו נאמר (מלכים, ב', כ', ה'): ביום השלישי תעלה בית ה' וכן יונה במעי הדגה ניצל אחר ג' ימים (יונה,

ב' א'), אבל לגוי צריך לומר שזאת הנבואה נאמרה בימי המן על ישראל כי צמו (אסתר ד', ט"ז—י"ז) ישראל ג' ימים וביום הג' (שם, ו' א') נדדה שנת המלך וצוה לתלות את המן כי היו ישראל שבאותו הדור נמסרי' לכליה ובעד ג' ימים נתקימו בהיים וע"כ ביום השלישי יקימו ונחיה לפניו ואם כדבריהם הוא לא יוכל להחיות את נפשו, כ"א אלוק זולתו כי הוא החייהו והקימו, עוד הוא היה יחיד ואיך אמ' הנביא על ישו לבדו (הושע, ו' ב') יקימו יחינו ונחיה לפניו.

מ. (הושע, י"ג, י"ד): מיד שאול אפדם ממות אנלם אחי דכריך מות אחי קטבך שאול נהם יסתר מעוני. טועי' לומי' שהוא ישו שירד לנהינם להוציא הנפשות אשר היו שם בעון אדם הראשון, וזה הפך הכתוב כי זה העניין מדבר על משפט הרשעים בנהינם כי ירדו לשאולה עבור ע"ו, וכבר הודעתך למעלה (סימן ג') שלא לקה העולם עבור הטא אחד שהטא אדם הראשון.

מיכה.

מא. (מיכה ה', א'): ואתה בית לחם אפרת' צעיר להיות כאלפי יהודה ממך לי יצא להיות מושל בישראל. הושבי' לומי' שישו (ע' בהערות ותקונים) נולד בבית לחם אפרתה, נאמר להם מאין תדעו שישו נולד בבית לחם והלא דת הערלים נתנה בימי קושטנטינו המלך והוא לאחר מאתים שנה והלא נקרא ישו הנוצרי כי היה מארין נזרת שהיא ארין מולדתו. ועוד כי הנה כתו' כי היה מושל, ולא משל ישו על ישראל כי נאצוהו ויכוהו ויכוהו ולא האמינו לו כל ישראל. לא בחייו ולא אחרי מותו מן היום ההוא ועד עתה.

חבקוק.

מב. (חבקוק ג', ב'): ה' שמעתי שמעך יראתי ה' פעלך בקרב שנים חיהו ברוגז רחם תזכור. גם בזה טעו (ע' בהערות ותקונים) לומר שנולד מבין שני (1) חיות, ועוד הנה כתוב פעלך, ולדבריהם הנה ישו פועל ה' נקרא, ומאחר שנקרא פעולה ומלאכה לא יתכן שיהיה אלוק, ועוד עדות רע להם שישו נולד בין שור והמור, ועליו אמ' הכתוב (ישעיה, א', ג') ידע שור קנהו והמור אבוס בעליו ישראל לא ידע, וישו שהיה מישראל לא ידע את ה' בהקרא לנפשו אלוק כי מי שנולד אינו אלוק ואם עשה ה' פעולה וגם הוא אלוק הנה יהיו שני (1) אלקות ואיך תדמה הפעולה לפועל ומה הפרש בין זה לזה, ודע שהתפילה והנבואה הזאת

שהתפלל הנביא על ישראל לפי שעתידין ישראל ללכת בגלות ביד נבוכדנצר ומבקש רחמים עליהם שיחיו בגלות בארץ אויביהם ולא יתמו בגלותם וע"כ אמ' הכתו' (חבקוק ג' ב') בקרב שנים חייהו בקרב שנים תודיע ברונו רחמים תזכור כלומ' החייה עמך שהם פעולותך בקרב שני הגלות ותרם עליהם בעת צרתם ובעת תרנו עליהם ועוד כתו' (דברים, כ"ב, י'): לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו שלא תדבק בדרכי ישו שנולד בין פרה וחמור.

זכריה.

מג. (זכריה, י"א, י"ב): ויאמר להם אם טוב בעיניכם הנו שכרי ואם לא חדלו וישקלו את שכרי שלשים כסף, אמרו (ע' בהערות ותקונים) שהם דמי מכירת ישו שנמכר בשלשים כסף, וגם זה הכל, כי לא תלה הנביא זאת הנבואה לעתיד כי זאת הנבואה נאמרה לשעתה, אמנם כי הנבואות יתחלקו לג' חלקי' עבר עתיד והווה ונכריים דברי אמת כי הנה אמ' הנביא אם יטב בעיניכם הנו שכרי משמע לשעתו והם נתנו לו מיד שלשים כסף, כי עון הוא זאיך הסכים הנביא במכירתו ואמ' תתנו לי שכרי והוא חטא גדול לדבריהם וכך ראוי לומר ומאחר שהנביא קבלם בשכרו והיה מצווה עליהם כך אין חטא במכירתו, וזה ראוי להשיב כי היה הנביא מבקש מהם תלמידים לרביץ תורה בישראל ונתנו לו שלשים תלמידים כנגד שלשים ימי החדש ואפשר שנתנו לו איש יומו כסף אחד ליום די פרנסתו בכל חדש לי' כסף.

מז. (זכריה, י"ב, י'): ושפכתי על בית דוד רוח חן ותהנונים והביטו אליו את אשר דקרו, הם אומ' (ע' בהערות ותקונים) שהוכה מצרו ישו ויסתכלו בו לעתיד ויבכו עליו, י"א שזאת הנבואה נאמ' על משיח בן יוסף ישעתיד לנפול בהרב, ובעלי המקרא פותרים והביטו אליו את אשר דקרו כמו (משל, י"ב, י"ה): יש בוטא כמדקרות הרב, ועוד יש לומ' שבשעה שיתקבצו הגלויות וישבו לירושלם ויביטו בהרבן הבית קודם שיבנה ויאמרו איך הלמונו אויבים והשליכו אבני קדש לארץ או יכמרו מעיהם ורחמיהם לבכות ויבכו בני גדול ומסתכלים ותולים עיניהם לשמים לאמר שניקום אלקינו נקמת היכלו ודקרו לשון נתיצה בדברי רבותי ז"ל (ביצה פרק א' משנה ב'): יחפור בדקר ויכסה, וכתוב: וידקור את שניהם (במדבר, כ"ה, ח').

מח. (זכריה, י"ג, ו'): מה המכות האלה בין ידך, אומ' שהיו המכות מישו, אנהנו משיבים לא נעשה משפט הזה כי ארבעה מיתות בית דין כתובי' בתורה סקילה וגו' (סנהדרין פרק ז' משנה א' ע' בהערות ותקונים) והנסקלי' נתלים (סנהדרין דף מ"ה ע"ב, מ"ו ע"ב: ספרי דברים רמז רכ"א) ישנאמ': כי קללת אלהים תלוי (דברים כ"א, כ"ג) ולא מצאנו כתוב ולא עשו אבותינו לישו דין זה ולא לכל חוטא שבעולם, והוה הכתוב (זכריה י"ג ו'):

מה המכות האלה בין ידיך כי דרך הלוקין לקשור ידיהם על העמוד ולוקה מאחריי ומבין ידיו כדמפורש במסכת מכות (פרק ג' משנה י"ב), ודע כי כל אותה נבואה נאמרה לאחר מפלת גוג ומגוג ומלחמתם כי ישובו ישראל אל ה' בכל לבבם ובכל נפשם ולא ינבאו לשקר ולא בשמות הבעלים ומי שידבר שקר יתפשהו אביו ואמו ביום ההוא ויכוהו עד אשר ימנע מן מעשיו המקולקלים ויראה לאחרים את מכותיו והוא אומ' להם (זכריה שם, שם) אשר הוכיתי בית מאהבי ואומ' למעלה (שם, שם, ה') מזה : עובד אדמה אנכי כי אדם היקנני מנעורי ועו' כתו' (שם, שם, ג') : ודקרוהו אביו ואמו, הנה היה לו אב ואם והיה עובד אדמה. ודע שזאת הנבואה אחרונה שבנבואות ולאחר מלחמת גוג ומגוג ובביאת בן דוד תהיה ולאחר אלף הששי.

מלאכי.

מ, אלו הכסילי' אוהו' דבור א' מדברי הנביאי' ואינם משיגי' כל הנבואה וע"כ הם שואלים לנו איזה דבר, (מלאכי א', ז) : מגישים על מזבחי לחם מגואל וכתו' אחר אומ' (שם, שם, י, —"א) : אין לי הפיץ בכם ומנחה לא ארצה מידכם כי ממזרה שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה מהורה (ע' בהערות ותקונים), גם באלו אומרי' שלא יחפוץ ה' קורבנותיכם ותפילותיכם ומנחותיכם ונלקחו כל אלה מכם ונתנו לגויי הארצות, התשובה כי נשאל הנביא מאנשי דורו למה קצף ה' עלינו לבלתי קבל קורבנותינו כעניין שנאמ' (שם, שם, ז, ו') : ואמרת' במה גאלנוך במה בזינו את שמך וכתו' אחר אומ' (שם, שם, י"ג) : הנה מתלאה והפחתם אותו אמ' ה' צבאות והבאתם גזול ואת הפסח ואת החולה והבאתם את המנחה הארצה אותה מידכם, ועוד כתו' (שם, שם, ח') : וכי תגישון עור לזבוח אין רע וכי תגישו פסח וחולה אין רע, הנה הודיענו למה נרחקו קרבנותם לא בעבור מעשים רעים כי אם על שהיו מקרבי' בהמה חולה ובעלת מום, וגזולה כשעשה קין שהביא (בראשית, ד' ג') : בראשית רבה פרשה כ"ב סימן ה') מן הפסח וישראל בזה נענשו במה שהביאו בעלי מומים במזבח כדמפורש באותו עניין (במלאכי) מראש ועד סוף ואפילו אומות העולם לא היו מקריבי' בעל מום שנאמ' (ויקרא, כ"ב, כ"ה) : לא ירצו לכם ועוד איה אומה בעולם שישמרו את תורתם ואת חקיהם כישראל ואם הם טובים ממנו איה בכל עמי הארץ שירדה אש (ויקרא, ט', כ"ד ; דברי הימים ב', ז, א') מן השמים לקבל קרבנם ומנחתם כישראל, ועוד כתוב בזאת הנבואה (מלאכי ג', ד') וערבה לה מנת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות ומזה ראיה כי רוצה ה' בישראל וקרבנם כבתחילה.

תהלים.

מז. (תהלים, ב, א-ב) : למה רגשו גוים וכו' יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו, טוענים עלינו לומי שזה המזמור נאמ' על ישו כי נועדו המלכים ורוזני ארץ כמו מלך רומי ופילטוס שר צבאו והורודוס והיהודים כל אלה נועדו עליו להמיתו, נשיב להם ונאמר כי הכתוב אומ' ועל משיחו ואנ' נמצא שישו נמשח כי לא נמשחו בימים ההם (כריתות, דף ה', ע"ב ובנסמן שם) כי אם המלכים והכהנים והוא לא היה כהן (ולא נביא) ולא מלך ובימיו לא היה שמן המשחה כי נגנו בימי יאשיהו בן אמוץ (ע' בהערות ותקונים) מלך יהודה כרמפורש בדברי הימים (ע' בהערות ותקונים) ועוד כי הכתוב (שם, שם, ד') אומ' ה' בשמים ישחק ה' ילעג למו, ואומ' (שם, שם, ט') תרועם בשבט ברזל ככלי יוצר תנפצם, הנה הכתוב אומ' כי חמשיח ינפץ וישבר לאלה המלכים שנתיעצו עליו ואלו המלכים שהזכירו הם הרגו לישו ונפצוהו ושברוהו ואבדוהו מן העולם והוא לא יכול להרע להם, ועתה דע והבן כי זה (שם, שם, ב') המשיח על דוד נאמר שהיה (שמואל ב, כ"ג, א') משיח אלהי יעקב ושמואל הנביא משחו (שמואל, א, ט"ז, י"ג). וזה המזמור אמרו דוד על עצמו ונתן שבה לבוראו בשעה שנלחם (שמואל, ב, ח', ג, וכו') עם הדרעור מלך צובה וארם דמשק ומלך מואב ובני עמון ונצח את כלם והרג מהם רבים ולא עמדו לפניו, וע"כ נאמ' (תהלים, ב, ח') : שאל ממני ואתנה גוים נחלתך, ואומ' (שם, שם, ט, וכו') : תרועם בשבט ברזל ככלי יוצר תנפצם ועתה מלכים השכילו הוסרו שופטי ארץ עבדו את ה' ביראה ונילו ברעדה שהיו המלכים עובדין את ישראל ככתו' (שמואל, ב, י, י"ט) : וישלימו את ישראל ויעבדו, ומצאנו כי בכל צרה שאירע לדוד וניצל ממנה דבר עליה מזמור ככתוב (תהלים, ג, א') : מזמור לדוד בכרת מפני אבשלום בנו, ואומ' (שם, נ"ט א') בשלח שאול וישמרו את הבית להמיתו, וכתו' (שמואל, ב, כ"ב, א') וידבר דוד לה' את דברי השירה הזאת ולא מצאנו שדבר דוד על העתיד, וזה שאמ' הכתוב (תהלים, ב, ז') : ה' אמר אלי בני אתה אני היום ילידתך תלו (ע' בהערות ותקונים) הכתוב בן מרים לומי כי נולד בבטן אמו בלא משכב זכור והוא בן אלוך ומרוח הקדש נתעברת, ואנחנו משיב'י שכל מי שיעשה רצון הבורא נק' בן אלוך כי ישראל נקראים בנים למקום שנאמ' (שמות, ד, כ"ב) : בני בכורי ישראל, וכתו' (דברים, י"ד א') : בנים אתם לה' אלקיכם וגם המלאכים נקראי בני אלקים (איוב, א, ו' ; ב, א') וכתו' (תהלים, ב, ז') : אני היום ילידתך אני היום גדלתך, ומצאנו בהרבה מקומות שהגידול נקרי לידה כמו (בראשית, ג, כ"ג) : יולדו על ברכי יוסף, וכן (שם, ל, ג') : ותלד על ברכי ואבנה גם אנכי ממנה, וכן (ישעיה ס"ו, ח') : כי חלה גם ילדה ציון את בניה, וזאת התשובה ג"כ תשיב לאשר יאמ' (תהלים, ב, י"ב) :

1

נשקו בר פן יאנה, אומ' שינשק אדם לבנו שהוא ישו בן אלוק, לא מצאנ
בכל המקרא שנקרא ישו בן אלוק כי אם ישראל נקראו בנים שנאמ'
(שמות, ד', כ"ב) : בני בכורי ישראל כמו שאמרנו למעלה.

מח. (תהלים כ"ב, י"ז) : כי סבבני כלבים עדת מרעים הקיפוני כארי
ידי ורגלי, ואומ' (שם, שם, י"ט) : יחלקו בגדי להם ועל לבושי יפילו גורל,
אומ' הערלים שזה המזמור נאמ' על ישו

במסמרים וחלקו בגדיו בגורל.

(אמר המעתיק כך מצאתי בכ"י.) והכתוב אומ' כארי ידיו ורגליו כי דרך הארי
הטורף לשבר ידי האדם ועצמותיו ואומ' (דניאל, ו', כ"ה) : וכל גרמיהון הדיקו
ועיין על יירונימו שאמר על כארי ידי ורגלי (ע' בהערות ותקונים) פורדון
מנוס מאי איט פידיש מיאיש והוא מלשון כרו חפרו מלשון הפירה וע"כ
שגה יירונימו, ועוד נשיב להם ונאמר כי לא חק לדייני ישראל לתקוע מסמרים
לכל חוטא ורשע כי אין משפט מות כזה העניין בתורה כי אם נסנהדרין
פרק ז', משנה א') סקילה שריפה הרג וחנק ומלקות והנסקלי' (נסנהדרין מ"ה
ע"ב-מ"ו, ע"ב ; ספרי דברים רמז רכ"א) נתלי', וכתו' בראש המזמור (כ"ב, ב') :
אלי אלי למה עזבתני ועוד כתו' (שם, שם, ז') : ואנכי תולעת ולא איש חרפת
אדם וכווי עם ואם היה אלוק למה היה מתחנן לאל אחר זולתו ואומ' למה
עזבתני וקרא נפשו תולעת וחרפת אדם וכווי עם ומי שלא יכול להציל נפשו
עוזר ומציל שאר נפשות ממות ומפגעים רעים, ועוד מאחר שקרא עצמו
תולעת ועפר הנה לא עלה למרום מאחר שגרקב ונעשה עפר. (שם, שם, ה') :
בך בטהו אבותינו ואם נאמ' עליו הנה היה לישו אבות באמרו על אבתו
(שם, שם, ו') : אליך צעקו אבותינו ונמלטו ואיך לא נתבייש לקר' לנפשו
אלוק שלא יכול להציל נפשו מיד הורגו באמרו (שם, שם, כ"א) : הצילה
מחרב נפשי מיד כלב יחידתי, ואומ' (שם, שם, י"ב) אל תרחק ממני כי צרה
קרובה כי אין עוזר, ובכל זאת לא ניצל ישו כי לא שמע האל תפילתו כי
הרגוהו אויביו, והנה דוד היה טוב ממנו כי קרא אל אלקי' ויענהו שני (שם,
י"ח, ז') : בצר לי אקרא ה' ואל אלקי אשוע ישמע מהיכלו קולי וגו', ודע שזה
המזמור יש לפרשו בשעה (שמואל, ב', ט"ו, כ"ב) שבא אבשלום על פלגשי
אביו אשר הניח לשמור את הבית או בוז ושללו את ביתו, ועוד יש לומ'
בשעה ששלח שאול (שמואל, א', י"ט, י"א וכו') וישמרו את הבית להמיתו
כאשר הורידהו מיכל בעד החלון וראייה לדברי כי כתו' (תהלים כ"ב, א') :
למנצה על איילת השחר כי זה המעשה אירע לדוד בלילה כי השבו השומרים
להמיתו בבקר ולהפשיטו את בגדיו ולשלול את ביתו וגם יתכן כי זה המזמור
נאמ' על דוד כשהיה בהר (שמואל, א', כ"ג, כ"ז) הוא ואנשיו ושאלו
ואנשיו עוטרם את דוד ואת אנשיו לתפשם וכשנמלט נתן הודאה לבורא.

בַּיָּמִים (תהלים ס"ח, כ"ה) : ראו הליכותי אלקי הליכות אלי מלכי בקדש, אומי שנראה ה' לבני אדם והתהלך עם יושבי תבל וזממו על כן כי שכן ונולד בין הבריות, תשובה שכל הענין מתחילתו ועד סופו מדבר בפורענות הרשעים ובהתגרות האויבים על ישראל והם יצעקו אל ה' ויראה להם נסים וינקום נקמת ישראל מצריהם ככתוב: בראש המזמור (שם, שם, ב') יקום אלקים יפוצו אויביו וינסו משנאיו מפניו ואומי (שם, שם, ד') וצדיקים ישמחו ויעלזו לפני אלקים וישישו בשמחה ואומי (שם, שם, ה') שירו לאלקים זמרו לשמו ונוי ואומי (שם, שם, כ"ד) למען תמחץ רגליהם בדם וכתוב אחריו (שם, שם, כ"ה) ראו הליכותי אלקים ואחר זה הכתוב אומי (שם, שם, כ"ו) קדמו שרים אחר נוגנים בתוך עלמות תופפות, וזה ביאור הפסוקי ופתרונם כי ימחץ הקב"ה רגליו הרשעים והיא המכה שישלח בהם ואר תתמה כי הרגל נקרי מכה כי גם (דברים, ב', ט"ו) : יד ה' היתה בם נקרי מכה כמו (שמות, ט', ג') הנה יד ה' היתה פירושו מכת ה', ע"כ כשראו ישראל מפלת הננים מיד אמרו שירה זהיינו דכתי' (תהלים, ס"ח, כ"ה) : ראו הליכותי אלקים וכתוב אחריו (שם, שם, כ"ו) קדמו שרים אחר נוגנים בתוך עלמות תופפות כי נתנו ישראל שירות ותושבחות למקום ואמ' הנביא (הושע י"א, ט') בקרבך קדוש ולא אבוא בעיר הנה ראייה שלא ראו הבריות (ע' בהערות ותקונים) בבו' ה' כאשר הוא.

ג. (תהלים ע"ב, א') : לשלמה אלקי משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך, (שם, שם ג') : ישאו הרים שלום לעם, (שם, שם, ה') : ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים (שם, שם, ז') : יפרח בימיו צדיק ורב שלום עד בלי ירח ונוי, כל אותו הענין שאנו (ע' בהערות ותקונים) שנאינו להשיב עלינו לאמ' שכל זה המזמור נאמ' על ישו. תשובה נשיב להם שלא נתקיימו דברי המזמור עלינו ולא כל אחד מהם כי הכתוב אומי (שם, שם, ב') ידון עמך בצדק וענייך במשפט ואם היה הוא אלוק לא היו נתלים מעשיו באלוק אחר זולתו, והיה לו לומי תרין עמך בצדק וכן הכתוב (שם, שם, ז') מעיד כי היה שלום בימיו, ולמי שהם אומי לא היה שלום בימיו עד שנהרג ביד הקמים עליו והרבה מלחמות נעשו בימיו (ע' בהערות ותקונים) והכתוב קראו מלך ושופט (שם, שם, י"ב) : ומציל אביונים מיד עושיהם ואמ' (שם, שם ט"ו) ויהי ויתן לו מזהב שבא והוא היה עני ומדולדל כל ימיו והמלכים (שם, שם, י"א) לא עבדוהו אלא צוו להרגו ולא יוכל לחיות כי מת (ע' בהערות ותקונים) בחצי ימיו ולא האריך ימים כנבלים (שם, שם, נ"ה, כ"ד) ; סנהדרין דף ק"ו ע"ב) וכאנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם וגם רעב (עין בהערות ותקונים) היה בימיו והכתוב אומי (שם, ע"ב, ט"ו) יהיה פיסת בר בארץ ועוד כתי' (שם, שם, א') לשלמה אלקים משפטיך למלך תן והוא לא היה שמו שלמה ולא נקרי מלך ולא היה שלום בימיו (ע' בהערות ותקונים).

ודע כי כל אלה היו בימי שלמה המלך דכתיב בשלמה (מלכים א', ה', א'—ה' וכו') העושר והכבוד ועבודת מלכים אליו כי הוא שפט את הארץ בחכמתו ובימיו היה שלום ושלוח ושובע איש תחת גפנו וכו' כל ימי שלמה ובימיו בנו ישראל פרו ורבו ככתוב (שם, ד', כ'): יהודה וישראל רבים כחול אשר על שפת הים לרוב אוכלים ושותים ושמים, וזה שאמ' הכתוב (תהלים, ע"ב, ה') ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים (ע' בהערות ותקונים) זה נאמר על התפילה שתקנו לישראל ועל הקרבנות שהיו שני תמידן תמיד של שחר ותמיד של בין הערבים לדור דורים עד (ע' בהערות ותקונים) ג' הדורות עד יהושפט כי בן יהושפט היה יהורם והרשיע לעשות (מלכים, ב', ח', י"ח) כבית אחאב, או יתכן לומר לדור דורים כלומ' לדורות עולם, כי אע"פ שהרב בית המקדש ובטלו הקרבנות יש לנו תפילות תחת הקרבנות שחרית וערבית וזהו פתרון (תהלים, ע"ב, ה') ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים כלומ' בעת צאת השמש (ע' בהערות ותקונים) היא תפלת שחרית ובעת ראיית הירח היא תמיד של בין הערבים.

נא. (תהלים, ע"ח, ס"ו): ויך צריו אחור חרפת עולם נתן למו, אויבינו חרפנונו לומ' גם בזה דברים אינם ראויים להאמר, ויאמר להם הלא כתבו אומ' מכה שהיא אהורי הנוף הם סחורים (ע' בהערות ותקונים) ואם כדבריהם היה לו לומ' ויך צריו פנים מכה שהוא נגד פני הנוף, ועוד כי באותו ענין ואותה מכה בפלשתיים היתה בשעה שלקחו הארון בימי עלי שהכה אותם בסחורים ובעכברים כשהיו (ע' בהערות ותקונים) העכברים נכנסו בנקב ושמשוין את הכרכשא והם מתים כמפורש בשמואל (שמואל, א', ה', א'—ו', ה') ועינינו מוכיח כי הכתוב של מטה ושל מעלה מדבר בזה הענין כי למעלה ממנו אומ' (תהלים ע"ח, ס"א): ויתן לשבי עוזו ותפארתו ביד צר, (שם, שם, ס"ד): כהניו בחרב נפלו ואלמנותיו לא תבכינה, (שם, שם, ס"ו): וישש משכן שילה וכו', (שם, שם, ס"ה): ויקץ כישן ה' וכו', (שם, שם, ס"ו): ויך צריו אחור חרפת עולם נתן למו ומן העת ההיא נסתלק הארון משילה והיה בקרית יערים ובנגב עיר הכהנים עד בא דוד ושלמה הכינו אל היכל ה' כי כתי' אחריו (שם, שם, ס"ד—ס"ח) וימאס באהל יוסף ובשכט אפרים לא בחר ויבחר את שכט יהודה את הר ציון אשר אהב הנה כל אותו הענין מלמעלה ומלמטה יעידו שכן הוא כאשר פירשתי.

נב. וזה (ע' בהערות ותקונים) שאמ' הכתוב (תהלים פ"ג, ה'), ולציון יאמ' איש ואיש יולד בה והו' יכוננה עליון יתכן לומ' כי לאומות העולם ישאל השואל ויאמ' מי הוא החכם ומושל במקום פלוני אינם מזכירים אלא אחד מהם פלוני הוא מלך במקום פלוני ולא יזכירו אחר עמו אבל בציון יאמר איש ואיש מלך כהן ונביא ועל הכל למעלה ולשכבה מכל המדינות וזהו פי' והוא יכוננה עליון כמו (דברים, כ"ו, י"ט): ונתנך עליון.

גנ. (תהלים, צ"ה, י"י"א) : ארבעים שנה אקוט בדור, ואומ' עם טועי
 לכב הם והם לא ידעו דרכי אשר נשבעתי באפי אם יבואון אל מנוחתי, פערו
 פיהם לומר כי אין (ע' בהערות ותקונים) לשונאי ישראל תקוה כי אין להם
 מנוחה, התשובה כי זה לא נאמ' אלא על דור המדבר שעמדו ארבעים שנה
 במדבר ולא באו לא"י, והמנוחה ההיא היא הנחת הארון כמו שני' (במדבר,
 י, ל"ו) : ובנחה יאמר שובה ה' רבנות אלפי ישראל וכתו' (דברים י"ב, ט') :
 כי לא באתם עד עתה אל המנוחה והמלך שלמה בשעה שהכניס הארון לבית
 קדש הקדש"י אמ' (מלכים, א', ה', נ"ו) : ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו
 ישראל ככל אשר דבר לא נפל דבר א' מכל דברו הטוב אשר דבר ביד משה
 עבדו, והנה מצאנו בכמה מקומות מנוחה על הצדיקים שני' (ישעיה, נ"ו, ב') :
 יבוא שלום ינוחו על משכבותם, הולך נכהו, וכתו' ברניאל (דניאל, י"ב, י"ג) :
 ואתה לך לקץ ותנוה לגורלך לקץ הימים ועוד כתו' (ישעיה, ל"ב, י"ח) :
 וישב עמי בנוה שלום ובמשכנות מבטחים וכו'.

גד. (תהלים ק"י, א'), נאם ד' לאדוני שב לימיני עד אשית אויביך
 הדום רגליך וכתוב (שם, שם, ד') : נשבע ד' שלא ינחם אתה כהן לעולם על
 דברתי מלכי צדק, אמרו (עין בהערות ותקונים) שו' נאמ' על ישו כי ישב
 לימין עליון ונשבע לו שהוא כהן לעולם על שהיה ילך צדיק, כהן לשון
 שדרה כמו (שמות ג', א', ; י"ח, א') כהן מדין וכמו (שמואל ב', ח', י"ח)
 בני דוד כהנים היו, ואנחנו נשיב אם כדבריהם הם שני אלקות, כי האחד
 ישב לימין אחר ואיך יתכן לעמוד בשר ודם לפני (דברים ד', כ"ד) אש
 אוכלה והוא לא נשרף היהו שני גופים, ודע כי פי' שב לימיני היא ירושלם
 ובית המקדש ככתו' (תהלים קל"ז, ה') אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני וגם
 מצאנו כי ירושלים נקר' כסא ה' ככתו' (ירמיה ג', י"ז) : ונקר' ירושלם כסא ה'
 וכתו' (דברי הימים א', כ"ט, כ"ג) וישב שלמה על כסא ה', ועוד כתו'
 (תהלים ק"י, א') עד אשית אויביך הדום רגליך ואויבי ישו נצחוהו והוא
 נכנע תחת ידם, ועוד כתו' (שם, שם, ב') : מטה עווןך ישלח ה' מציון רדה
 בקרב אויביך, ואיזה מקום בירושלם יהיה לו לעזרי' ולהנצל מכף כל אויביו
 ילרדות בהם, ולישו אירע כל זה המזמור להפך כי רדו בו כל שונאיו ואין
 לו עוזר ומציל וכתו' (שם, שם, ג') עמך נדבות ביום חילך ומי בכל עמי
 ישראל שהתנדב לו לישו לעשות חיל ולהלחם בעדו ולהצילו מן המות והם
 מפרשים (עין הערות ותקונים) עמך נדבות כי היה במעשה בראשית טרם
 היות אדם על הארץ, ואיך היה קודם מעשה בראשית והוא לא נולד בבטן
 אמו אלא בסוף ג' אלפים ותש"מ (עין הערות ותקונים) שנה לבריאת עולם
 ואיך מצאנו שהכה ה' באפו בימי ישו כל המלכים על ידו שאמ' הכתו'
 (שם, שם, ה') ה' אל בימינך מחץ ביום אף אפו מלכים והמלכים הרגוהו
 ושפטוהו לכליה ולמשפט מות, והפירוש הנכון כי זה אמ' דוד בהלחמו על

מלכי ארם ומלכי בני עמון ונאספו כל ישראל והתנדבו להלחם עם המלכים ולנקום נקמת מלכי דוד כששבו בהרפה מארץ בני עמון וע"כ נאמ' (שם שם, ב') מטה עונך ישלח ה' מציון האורים ותומים שנתיעץ בהם דוד וגם גבר האויבים וגם כל הגיבורים יצאו מירושלם והתנדבו ללכת לעזרת דוד ועל זה נאמ' (שם, שם, ג') עמך גדבות ביום חילך בהררי קדש מרחם משחר כמו הטל משכים בשחר כן השכימו בני ישראל ללכת עמו ומחץ כל המלכים כאש' כתו' (שמואל ב', י' ד'—י"ט; י"ב כ"ז—ל"א) בספר שמואל ונעשה לחיל ישראל גם שהיה נחל בדרך בלכתם למלחמה ולא צמאו למים כל ימי היותם לחיל וע"כ (תהלים ק"י, ז') רמה ראשם בין הגוים, וישו בקש לשחות מים (און גליון—יוחנן י"ט, כ"ט) ונתנו לו חומץ ואל תתמה על הכתוב (שם שם, א') נאם ה' לאדוני שב לימיני איך אמ' דוד על עצמו נוכל לומ' שהמשורר אמרו על דוד והוסיף בו זה הפסוק כמו (שמות ר', י' וכו' וכו') וידבר ה' אל משה לאמר והוא דברי משה.

אִיּוֹב.

גה, (איוב י"ט, כ"ה); ואני ידעתי נוֹאֵי חַי ואחרון על עפר יקום, גם מזה פצחו פיהם ליטעון עלינו לאמר נוֹאֵי חַי הוא הבורא ואחרון שיקום מהעפר הוא הקבר שיעלה לשמים וזה רחוק ודבר זה לא יתקבל בלב חכמים כי אין עדות ברוד שראה אדם דבר זה, ועוד איך יתכן שיקום אדם מת מן העפר ויעלה לשמים אחרי מותו מה שלא היה יכול לעשות בעודנו חי ולמה לא ברח בחייו בשעה שנהרג ואם נתכוון להוציא הצדיקים מגדונים (עיין הערות ותקונים) היה לו לשגר מלאך בחייו או לצוות להוציאם משם לפני מותו והי' הדבר מפורסם לכל שכדבריהם כן הוא, והנה כל הנביאים כשהיו עושים אות או מופת בגלוי לעיני כל ישראל וכל העמים היו שומעים ככתו' (שמות ט"ז י"ד) שמעו עמי ירגזון, ודע שזה פי' עניין של מעלה כי איוב היה מתוכח עם חבריו ואומ' (איוב י"ט, כ"ג) מי יתן איפה ויכתבון מילי וכו' (שם, שם, כ"ד) בעט ברזל ועופרת לעד בצור יחצבון (שם, שם, כ"ה) ואני ידעתי גאלי חַי, וזה פתרון הכתו' כי היה אומ' איוב שיהיה אדם כותב את דבריו לפי שהיה צדיק בעיניו להודיע את צדקתו ואמונתו לדורות הבאים כי לשוא נתייסר בייסוריו ולשון נוֹאֵי חַי הוא קרוב כמו (ויקרא כ"ה, כ"ה) ובא גואלו הקרוב אליו וכן (רות ג', י"ב) וגם יש גואל קרוב ממני, וכן היה אומ' איוב אחד מקרובי שהם חיים עתה או אחד מן היורשים העתידים לקום תחתיו כלומ' שעתיד להולד אחרי מותו יקום ויכתוב את דברי, והמ' רוצים לומ' שעל השכינה דבר שהוא גואל והוא ראשון וחי לעד עד מי שיולד אחריו כל היצורים כלומ' הוא ראשון ואחרון ליצורים לבטן ונתחנן שיראה בצדקו או יהיה אחרון על עפר יקום מי שיהיה נולד אחר כל היצורים יכתוב אחריו (איוב י"ט, כ"ו) ואחר עזרי נקפו זאת ומבשרי אחזה אלוקי, גם

מזה טעו לומי כי אמי הכתו כי רואה אלוך כמו האדם שרואה בשרו ונופו כלומי ידמה אלוך לבשר ודם וחלילה חלילה להיות כן כי כתוב (תהלים פ"ט ז') כי מי בשחק יערוך לה' ידמה לה' בבני אלים וכתו' (ישעיה מ', י"ח) אל מי תדמיון אל ומה דמות תערכו לו, ופי' הנכון שהיה מדבר ברוב צער ודאגתו ומכת שהין שהיתה בגופו היה מתחנן לבורא כי היה כחוש כל כך ועוד שהיה מסתכל בגופו ומביט בבני מעיו שהן בולטי חוצה והוא שנאמי (איוב י"ט, כ"ו) ומבשרי אחזה אלוך כאדם שהוא בוכה ואומי אי פלוני אני רואה את חוליי שיש לי תוך גופי מרוב שהיה כחוש וע"כ הוכיר ה' ונשא עיניו למרום מחמת צערו והכתו' שלאחריו מוכיח כן שכן הוא אומי (שם, שם, כ"ז) אשר אני אחזה לי עיני ראו ולא זר כלו כליותי בחקי.

משלי.

נ. (משלי ח', כ"ב): ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז, זה נאמר על (ע' בהערות ותקונים) החכמה שנבראת בה העולם דכתו' (שם, ג', י"ט) ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה.

נ. (משלי ל', ד') מי עלה שמים (ע' בהערות ותקונים) וירד מי אסף רוח בחפניו מי צרר מים כשמלה מי הקים כל אפסי ארץ מה שמו ומה שם בנו כי תדע, דע כי זה הכתו' מכחיש ומבטל כל דברי המכחישים באלוקינו, כלומי אם יש אדם בעולם שיאמי כי בן אדם ראינו שיוכל לעלות לרקיע ויוכל לירד מן השמים לארץ או מי שיוכל לאסוף בחפניו הרוח כי לא יוכל אדם ולא כלאך לאסוף ולעצור הרוחות בידו ולזרקם במקום שירצה כמו שעושה הקב"ה שמשיב הרוח ליבש את הארץ או להזיל מים (שם, שם, שם) מי צרר מים כשמלה וכי הוא שיוכל לצור המים. כנגד וכ"ש בעבים שלא יפלו לארץ שנאמי (איוב כ"ו, ח') צורר מים בעביו ולא נבקע ענן תחתם כי המים יתקבצו בעבים ולא ירד המטר כי אם ברצון ה' פעם ירדו ופעם לא ירדו, והעב והענן הם כמו העשן שאי אפשר לאדם לאוחזם בידו והמים בתוכן ולא ירדו מהם וזה פלא גדול (משלי י"ט, שם) ומי הקים כל אפסי ארץ אי זה מלאך או אדם שיוכל לעמוד בקצה העולם מצד אחד וישלח ידו בקצהו השנית לתקן אותו ולעשות בו כל שצריך לו ולהטות השמים על הארץ בלא עמוד בלתי הבורא, וגם מי יוכל לראות כל היצורים בשעה אחת ורגע אחד וידע כל הצריך להם ומספיק להם מזונם כולם כאחד ומביץ כל מחשבותם שכל העולם לפניו כקמיטה קטנה וכטבעת ביד איש וע"כ כתו' אחריו (שם, שם, ה') אמרת ה' צרופה מנן הוא לכל החוסים בו ואמרת אלוך הוא ספר בראשית שברא הקב"ה את עולמו וכתו' (שם, שם, ו') אל תוסף על דבריו פן יוכיח בך ונכזבת כי לא יוכל אדם להכחיש את התורה, ודע כי הנוצרים מפרשי' זה הפסוק על ישו שירד בארץ ואח"כ עלה לשמים

וזה הוא שכתו' (שם, שם, ד') מי עלה שמים וירד, ושוא דבריהם כי מי עלה שמים קאי על (שם, שם, שם) מה שמו כאשר מוכיח פשט הכתו', ואל מעותם תשיב שהיה לו ליכתוב מה שמו ומה שם אביו ועוד הכי אמר עלה שמים ואח"כ וירד ולמעותם איפכא מיבעי ליה שאומ' שהרוח ירד מן השמים ועלה באם הנוצרית ולאחר מותו עלה לשמים, אלא דכל על מרע"ה (ע' בהערות ותקונים) שעלה לשמים לקבל התורה ואח"כ ירד עם לוחו וזה פי' כי משה כתב (דברים י"ו, י"ז) בתורה ולא ירבה לו נשים שלא יטו את לבבו, ושלמה המלך סמך על חכמתו ולא פנה לתורת משה וירבה נשים ונכשל שני (מלכים א', י"א, ד') נשיו הטו את לבבו ועכשיו נתחרט ואמר (משלי ל', א') לאיתיאל ואוכל, כלומר אמרתי שאתי אל אוכל עבור תורת משה והנשים לא תמון את לבי ולבסוף נכשל ע"כ אמר (שם, שם, ב'ג'). בער אנכי מאיש עד ודעת קדושים אדע, ר"ל מכ"ש שלא יכולתי להשיג דעת הנביאים הקדושים כגון מרע"ה ולא היה לי לעבור על דבריו, ואמ' (שם, שם, ד') מי עלה כלומ' היה לי להשים על לב שלא נמצא אדם דוגמת משה רבינו ע"ה כי מי עלה שמים כמוהו מי אסף רוח בחפניו כמוהו שלקח מלא חפניו פיה כבשן ואסף בו הרוח שנאמ' (שמות ט', ט') והיה לאבק על כל ארץ מצרים, מי צרר מים כמוהו שקרע הים ועמדו מים צרורים כחומה מי הקים המשכן כמוהו שבזכותו (ע' בהערות ותקונים) עמידת כל העולם כי בזכות העבודה העולם עומד או פי' מי הקים כל אפסי ארץ בבהלה כמוהו כמו שכתו' (שמות ט"ו, י"ד) שמעו עמים ירגוון, ועל מלחמת סיוחן כתוב (דברים ב', כ"ה) היום הזה אחל תת פחדך ויראתך וכו' מה שמו של אותו האיש שהיה שקול כנגד משה שעשה כל הגדולות הללו, לכן פשעתי שטעיתי לסמוך על חכמתי ועברתי על תורתו, ועל זה מכיים שפיר (משלי ל', ה') אמרח ה' צרופה כלומ' כל מה שאמר משה מפי ה' אמת ואין לשום אדם לסמוך על חכמתו לבטלו.

שיר השירים.

נ"ה, אמרו שזה הספר נאמר על פי רוח הקדש (ע' בהערות ותקונים) נדבק בו, יסכר פי דוברי שקר (ע' בהערות ותקונים) איך לא יבושו לדבר כזאת כי אשת יוסף היתה כמו שכתו' באון גליון (מתי א', כ"ד, ועוד) ועוד כתו' שם (לוקאס ב', מ"ח) כי אמרה מרים לבנה אנה היות כי אני ואביך בקשנו אותך ולא ידענו איפה אתה ואיך נדבק בה רוח הקדש ולא נתנבאה על העתיד כמו דבורה וחולדה הנביאה אשר בדברי (שופטים ד'—ה') דבורה ובתפילתה נפל כל מחנה סיסרא לפי חרב וגם חולדה הנביאה (מלכים ב', כ"ב, י"ד—כ', דברי הימים ב', ל"ה, כ"ב—כ"ט) דביה על העתיד וכל מה שאירע לירושלם ומרים אשת יוסף לא דברה דבר גדול או קטן על העתיד.

זהלא כתו' בספר הזה (שיר השירים, ג, י"א) : צאנה וראינה בנות ציון
 במלך שלמה, (שם שם, ט—י) : אפריון עשה לו המלך שלמה עמודיו
 עשה כסף, המציה כל זה השבת, והיא היתה ענייה ומרוחה שהולכה בנה
 בסמרטומי, (לוקאס ב, ז) : ואיווה מבנות ישראל שהולכות אחריה להניק את
 בנה ולתקנו והיא לא נחשבה לכלום והכתו' אומר (שם שם, ו) מי זאת
 עולה מן המדבר כתופצית עשן מקומצת מר ולבונה, הנהיו למרים כל אלו
 הבשמים, ומה למרים לבא (שם, ד, ה) מלבנון מראש שניר וחרמון, ועוד
 כתיב (שם, ז, י"ד) ועל פתחינו כל מגדים, וכל זה הישבה לא נעשה לאומה
 בעולם כי אם לישראל בימי שלמה והזהב והכסף שני' (מלכים א, י, כ"ו ;
 דברי הימים ב, ט, כ"ז) ותן שלמה את הכסף בירושלים כאבנים, ובשמים
 שני' (מלכים א, י, י"ד) דברי הימים ב, ט, ט) לא היה כבושם ההוא עוד
 לרוב אשר נתנה מלכת שבא למלך שלמה וכנסת ישראל נמשלה לכלה
 כדמפורש ביחזקאל (יחזקאל ט"ו, ח) ואעבנה עליך ואראך עתך עת דודים
 ואפרוש כנפי עליך ואשבעלך ואבא בכרית אותך נאם ה' אלקי' ותהיי לי.

דניאל.

(ט, דניאל ג, כ"ה) : וריוה די רביעאה דמי לבר אלקי', טועני' לומר
 שעל בן הישראלית אמ' כי נקי בן אלוק (ע' בהערות ותקונים) ואנחנו נשיב
 להם ונאמר איך יתכן לומר זה עליו כי לא נוצר עדין ואם יאמ' שהיה רוחו
 מתחילה אם כן מה הוצרך להוולד פעם שנייה ולהכנס בבטן אשה מקום
 שומאה ואם היה כח ברוחו להציל חנניה מישאל ועזריה מתוך כבשן האש
 איך לא היה בו כח להציל עצמו מיר הורגיו, עוד ג"ל כי הפסוק אומ'
 דמי לבר אלקי' ואם כדבריהם היה ל"ל בר אלקי', והאמת כי אותו בר אלקי'
 מלאך היה, וכן מצאנו שהמלאכים נקרו בני אלקי' שנאמ' (איוב א, ו) ;
 ב, א) ויבאו בני האלקי' להתייצב על ה' וכתיב (תהלים כ"ט, א) הכו לד'
 בני אלים וכת' (איוב ל"ח, ז) ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלקים.
 ס. (דניאל ז, י"ג—י"ד) : וארו עם ענני שמיא כבר אינש אתי הוה
 ועד עתיק יומין מטא וקדמוהי הקריבוהי וליה יהיב שולטן ויקר ומלכו כל
 עממיא אומיא ולישניא ליה פלחין שלטניה שולטן עלם די לא תעדי ומלכותיה
 די לא תתחבל.

ואיך יוכלו לומר כזה שהכתוב קורא לו בר אינש והם קוראים אותו בן אלוק
 ועוד כי כל העמים והלשונות לא יאמינו אל טעותם זולתי הם לבדם ואם
 נמשכה מלכותם עד הנה, וזאת הנבואה נאמ' על משיח בן דוד כאשר
 הבטיחונו הנביאים, ועוד כי מלכותם מלכות שלישית. בהזיון דניאל כי הם
 מבני יון בן יפת (ע' בהערות ותקונים) ועתידה מלכות רביעית שהוא מלכות
 ישמעאל להחריב מלכות רומיים שהיא שלישית והוא שאמר דניאל (דניאל

יב, מ') מלכי רביעאה תהוי תקיפ' כפרזלא, (שם, ז', כ"ג) די תשנא מן כל ארעא מלכותא ותיכול כל ארעא וכתו' (שם, ב', מ"ד) וביומיהון דמלכיא אינון יקים אלק שמיא מלכי די לעלמין לא תתחבל וכו' והיא תקום לעלמיא והיא מלכות בית דוד שעתידה להחריב ד' מלכויות ומלכותו קיימת לעד. במהרה בימינו אכ"ר.

אלו הם תשובות נצחיות אחרות לאפיקורסים בכל מקום שפקרו המינים בתורה בנביאים ובכתובים ובתלמוד.

סא. כישראל טוען עם הגוי ואומ' לו הגוי שהקב"ה נתן תורה למשה ואח"כ חדש בה ע"י ישו, ישיב לו הישראלי שזה לא יתכן שהרי בפ' ראה אנכי כתו' (דברים י"ג, א'): את כל ה'יבר אשר אני מצוה אתכם אותו תשמרון לעשות לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו הרי שצונו שלא להוסיף ושלא לגרוע כלל, עוד כתוב אחריו (שם, שם, ב'): כי יקום בקרבך נביא וכו', (שם, שם, ג'): ובא האות והמופת וכו', (שם, שם, ד'): לא תשמע אל דברי הנביא ההוא וכו', וכתו' אחריו (שם, שם, ו'): והנביא ההוא או הולם החלום ההוא יומת כי דבר סרה על ה' אלקיכם המוציא אתכם מארץ מצרים וכו' ובערת חרע מקרבך, עוד שם (שם, שם, ז'): כי יסיתך אחיך בן אמך או בנך או אשת היקך וכו' בסתר לאמר נלכה ונעבדה אלקים אשר לא ידעת אתה ואבותיך, וכתו' (שם, שם, ט'): לא תאבה לו ולא תשמע אליו לא תחוס עיניך עליו לא תחמול ולא תכסה עליו, (שם, שם, י'): כי הרוג תהרגנו ידך תהיה בו בראשונה להמיתו, וכתו' (שם, שם, י"א'): כי בקש להדיחך מעל ה' אלקיך המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים הרי מצינו בפ' שכל המוסיף או גורע דבר הויך מתורת משה רבינו נקר' מסית ומדיח וחייב מיתה, ואם ישעון הגוי לומ' שהתורה החדשה היא תוספת על הישנה מה שהיתה חסרה כמו שכתו' (מתי ה', י"ז) כאון גליון שלהם: לא באתי להתיר תורת משה כי אם למלאת (ע' בהערות ותקונים), ישיב כי זה יקרא מלאוי כשהיה מוסיף על תורת משה דבר שלא כנגד התורה, אבל עכשיו שכל החדשה היא כנגד הישנה אין זה מלאוי כי אם סתירת התורה וחסרון שהרי כמה מצות כתובי' בתורה, והחדשה שלהם מפרק אותם כגון ברית מילה, ואף לדבריהם (לוקאס ב', כ"א) ישו היה מהול והם אינם נמולים והכתוב (בראשית י"ז, י"ג) אומ' הימול ימול יליד ביתך וכו' והיתה בריתי בבשרכם לברית עולם הגה שהמילה נצטוה להם ולדורות עולם וכגון (שמות ל"א, י"ג—י"ז) שמירת

שבת (ויקרא כ"ג, ד'—מ"ד) וימים טובים ושלא לאכול (ויקרא י"א, א'—מ"ד) בהמה וחייה שאינה מעלת גירה ודגים בסנפיר וקשקשת.

עוד בענין מילה מציינו זכריה (זכריה ט', י"א) שאמ' בדם בריתך שלחתי אסירך מבור אין מים בו הרי מציינו שעשה לנו ישועה על מצות ברית מילה, ואם יאמר אדרכה המהול הוא בעל מום ואינו ראוי לכא בקהל (ה') דכתי' (דברים כ"ג, ב'): לא יבא פצוע דכא, תשובה חלילה כי אכרהם היה מהול ונקר' תמים שני' (בראשית י"ז, ב'): התהלך לפני והיה תמים, ופצוע דכא פי' (ע' בהערות ותקונים) שנכרת הניד ונעשה סרים שאינו יכול להזריע ולהוליד, עוד נאמ' שהתורה לא היתה חסר' כלום שהרי דוד אומ' (תהלים י"ט, ח'): תורת ה' תמימה משיבת נפש פי' שלמה ואינה חסרה כלום וכתי' (שם, שם, י'): יראת ה' מהורה עומדת לעד משפטי ה' ישרים הנה כל זה מוכיח שאין להוסיף ואין לגרוע מתורת משה רבינו ע"ה, ועוד טוב לטעון עליהם שאינם מקיימים תורת משה רבינו וכמו שהתוספת שלהם הוא גרוע שהדת צוה לכהנים שלא יטמאו למתים שני' (ויקרא כ"א, א'): אמור אל הכהני בני אהרן ואמרת אליהם לנפש לא יטמא בעמיו, עוד אסר (שם, שם, ט"ז—כ"ג) שלא יהיה הכהן כעל מום והם הכעלי מומים נעשים כומרים וגם עוסקים בהספד ובקבורת מתיהם, ואפילו לדבריהם אם היתה החדשה תוספת על הישנה מכל מקום הכתוב ציינו (דברים י"ג, א'): לא תוסף עליו וכו', עוד מציינו בסוף כתובי' שאומ' (תהלים קמ"ז, י"ט—כ'): מגיד דבריו ליעקב הקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל נוי ומשפטים. בל ידעום הללויה (ע' בהערות ותקונים) והם היאך יכולים לומי שהשם נתן להם תורה חדשה, ועוד היאך הם בוסחים להיות נושעים שלא היה א' מן הנביאים שניבא עליהם ישועה אלא עלינו, ישעיה אמ' (ישעיה מ"ה, י"ז): ישראל נושע בך תשועת עולמים העולם הזה והעולם הבא, (ע' בהערות ותקונים). עוד אם טועני' שאין לנו ידיעת הבורא ומציאותו (ע' בהערות ותקונים) נשיב להם הרי דוד אמר (תהלים ע"ו, ב'): נושע ביהודה אלקי' בישראל גדול שמו ואיך אין אתנו מציאותו וידיעת ה' הנכבד, ואח"כ יאמר ישראל לנו אתה שסובר לידע ה' תאמר לי האומה שלכם מאין יצאו, אם יאמר מאדם והוא תשיב שאין זאת שאלתך כי כולנו מהם יצאנו אמנם אני שואל על האב ופטרון מן האומה שלכם, אם יאמר מעשו תזכור לו נבואת עובדיה, ירמיה (מ"ט, ז'—כ"ב) ויחזקאל (כ"ה, י"ג—י"ד; ל"ה, א'—ט"ו) שהתנבאו על אדום שאין להם תקנה, אומ' בעובדיה (א, ח'): והאבדתי חכמים מאדום וכו' ורכים אחרים שאומ' שם כמו (שם, י"ח): ולא יהיה שריד לבית עשו, ועוד אפי' שם רמו התשועה שלנו בביאת המשיח שני' (שם, כ"א): ועלו מושיעים בחר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה וזה יהיה בביאת משיחנו במהרה בימינו אכ"ר.

ישעיה.

סב. ואם יאמר הגוי הנה בא משיח, יאמר לו הנה כתוב בראש ישעיה (כ', ד'): וכתתו חרבנותם לאיתים וכו' ואנו רואים שתמיד נעשים מלחמות וגם הנה עתה ב"ה וירשלים הרבין והכתוב אומ' (חגי ב', ט'): נכון יהיה כבוד הבית הזה האחרון וגו' ואומ' (ישעיה ב', ב'): נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים וגו' ועוד בפ' (שם, י"א): ויצא חוטר מגוע ישי כתי' (שם, שם, ו'): ונר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירכץ וגו' וכת' (שם, שם, י"א): והיה ביום ההוא יוסף ה' שנית ידו לקנות את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים וגו' וכת' (שם, שם, י"ב): ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ וכת' (שם, שם, י"ג): וסדה קנאת אפרים וצוררי יהודה יכרתו, הנה מצינו שמוכיח שבן דוד לא בא כי זה לא היה ואם ישעון לומ' שישו היה משיח ומשבא ישו ש"מ שבא משיח זה אין לומ' לפי שלישו לעולם לא היה שלום ועוד שבמשיח כתיב שיהיה נקבר (ע' בהערות ותקונים) דכת' (שם, שם, י'): והיתה מנוחתו כבוד והוא לא מת אפי' כשאר בני אדם.

סג. (ישעיה ז', י"ד): ועל הנה העלמה הרה, כי ה' דהעלמה מורה ידיעה ע"כ צריך לומ' שהיא היתה אשת הנביא, ועוד מסימן שנתן לו שזה היה סימן לאחו (שם, שם, י' וגו') ואין אדם נותן סימן שיהיה לאלף שנים עבור ענין הווה כשהיה אז. ע"כ צריך לומ' שהוא נתן לו סימן מדבר שאירע לו באותו הזמן, ואם ישיב שמצינו שהקב"ה נתן סימן לישראל על העתיד באמרו (שמות ג', י"ב): בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלקים על ההר הזה, וכן הדמיון על הנה העלמה שנתנבא על ישו שעתיד להיות, יש להשיב כי היא בשורה טובה שאמ' לו הקב"ה בהוציאך את העם וגו' וזה לקירוב הימים אבל זה על ישו לא הנה אלא לאלף שנה, ומי הוא שיאמין לאות שיבא לאלף שנים.

סד. עוד תשובה אחרת ברורה להשיב לנוצרי שהוא לא היה אלוך שהנה כתי' בישעיה סמוך (ישעיה מ"ג, כ"א) לעם זו יצרתי לי (שם, שם, י'): למען תדעו ותאמינו לי ותאמינו כי אני הוא לפני לא נוצר אל ואחרי לא יהיה (ע' בהערות ותקונים) והיאך יוכלו לומ' שישו הוא אלוך, עוד יש לישראל לומ' לגוי אותה הנבואה שבישעיה סמוכה לעניין סנחריב (ישעיה ל"ו—ל"ט), (ישעיה ל"ד, א' וכו'): קרבו גוים ולאומים הקשיבו תשמע הארץ ומלואה תבל וכל צאצאיה כל זאת הנבואה נאמ' על מפלת אדום ואדום הוא עשו דכת' (בראשית ל"ו, א'): עשו הוא אדום, וכת' שם (ישעיה ל"ד, ח'): כי יום נקם לה' שנת שילומים לריב ציון ואומ' (שם, ל"ה, ג'): חזקו ידים רפות עד (שם, שם, י') ופרווי ה' ישובון, עוד יש לומר לגוי הנחמות שבישעיה לאחר מעשה סנחריב (ישעיה ל"ו—ל"ט), (שם, מ, א):

בחנו נחמו עמי ואומר בסמוך לו (שם, מ"א), ואתה יעקב עבדי ישראל אשר בחרתיך וגו' (שם, שם, י"ד) אל תיראי חולעת יעקב מתי ישראל וגו' ולא מצינו בכל התורה שנקראו אומות העולם ישראל כי עם ישראל לבדם (ע' בהערות ותקונים), עוד בסמוך לו (שם, מ"ג, א'): ועתה בה אמי ה' בוראך יעקב ויוצרך ישראל אל תירא כי גאלתיך וכל אותה הנבואה. עוד בסמוך אומ' (שם, מ"ד, ו'): כה אמר ה' מלך צור ישראל וגואלו אני ראשון ואני אחרון וכל אותה נבואה מדברת על עניין הפסילים וסמך ליה פתיב (שם, שם, כ"א): זכור אלה יעקב וישראל כי עבדי אתה וכו', (שם, מ"ה, י"ז): ישראל נושע בה' תשועת עולמים ומשמע בשני עולמות (ע' בהערות ותקונים) עולם הזה ועולם הבא אבל לאומות לא מצינו תשועה בכל המקרא, עוד אחריו כתיב (ישעיה מ"ט, ה'): ועתה אמר ה' יוצרי מבטן לעבד לו וכל אותה נבואה נאמרה על גלות ישראל וקבוץ גלויות ונאמי' (שם, שם, י"ד): ותאמר ציון עובני ה', וכתו' (שם, שם, כ"ג): והיו מלכים אומנך. עוד אותה הנבואה (שם, נ"א, י"ז): התעוררי התעוררי קומי ירושלם, (שם, נ"ה, א'): דני עקרה וכן כמה נבואות אחר' כמו (שם, ס', א'): אורי כי בא אורך, וכתוב (שם, ס"ג, א'): מי זה בא מאדום המוץ בנדים, (שם, ס"ה, י'): שמחו את ירושלם וגילו בה כל אודהיה, וסמוך ליה (שם, שם, י"ז): אוכלי בשר החזיר והשקץ והעכבר יהדיו יסופו נאם ה'.

ירמיה.

ס"ה, כתו' סמוך לתחלתו (כ', ג'): קודש ישראל לה' ראשית תבואתה כל אוכליו יאשמו רעה תבא עליהם נאם ה', עוד אמי' (שם, כ"ג, א'): הוי רועים מאבדים ומפיצים את צאן מרעיתי, (שם, שם, ה'): הנה ימים באים נאם ה' והקימותי לדוד צמח צדיק ומלך מלך והשכיל ועשה משפט וצדקה בארץ בימיו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח וזה שמו אשר יקראו ה' צדקנו פי' (ע' בהערות ותקונים) וזה שמו של מי שקרא והקים זה המלך ה' צדקיני הוא הקב"ה, עוד כתו' (שם, ל', ד'—ו'): ואלה הדברים אשר דבר ה' אל ישראל ואל יהודה כה אמר ה' קול הרדה שמענו פחד ואין שלום שאלו נא וראו אם יולד זכר וגו' וכל אותה הנבואה נאמר' על גוג ומגוג, וכתו' ביה (שם, שם, ז'): ועת צרה ליעקב וממנה יושע וסמך ליה (שם, שם, י'): אל תירא עבדי יעקב וכתו' בפסוק אחריו (שם, שם, י"א): כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הפיצותיך שם ואך אותך לא אעשה כלה ויסרתך למשפט ונקה לא אנקך פי' לגמרי לא אלא שאשמיד הרשעים ואחיה הצדיקים עוד יש לפרש ויסרתך למשפט בעולם הזה (ע' בהערות ותקונים) שתלכו בגלות ונקה לא אנקך אלא איסרך והדברים מוכיחים כדכתיב בסמוך לו (שם, שם, ט"ז): כי כל אוכליך יאכלו וכל צורריך בשבי ילכו והיו

שומיך למשימה וכל בוויזך אתן לבו וכתו' (שם, שם. כ"ג) : הנה סערת
 חימה יצאה סער מתגורר על ראש רשעים יהול ואלו הרשעים הם האומות
 כדכתיב בתריה (שם, ל"א, א') : בעת ההיא נאם ה' אהיה לאלקים בכל
 משפחות בית ישראל והמה יהיו לי לעם וכתו' אחריו (שם, שם, ב') : כה
 אמר ה' עם שרידי הרב הלך להרניעו ישראל וכל אותה הנבואה עוד אומ'
 בסמוך לו (שם, שם, ל"א) : הנה ימים באים נאם ה' וכתו' את בית ישראל
 ברית חדשה וכתוב באותה נבואה (שם, שם, ל"ו) : אם ימושו החקים האלה
 מלפני נאם ה' גם זרע ישראל ישבתו מהיות גוי לפני כל הימים וכל אותה
 הנבואה עד (שם, שם, מ') : לא ינתש ולא יחרם עוד לעולם.

יחזקאל.

סו. יש לומ' לגוי אותה נבואה שאומרת (יחזקאל ל"ד, כ') : בן אדם
 הנבא על רועי ישראל הפט' אם בחקתי (ע' בהערות ותקונים) וכתו' בסמוך
 ליה (שם, שם, כ') : לכן כה אמר ה' הנני אני ושפפתי אני בין שה בריה
 ובין שה רזה וכל אותה הנבואה שאמ' על גאולת ישראל ואח"כ אומ' (שם,
 ל"ה) במפלת ארום, עוד יש לומר זאת הנבואה (שם, ל"ז, ט"ז—כ"ח) :
 ואתה בן אדם קח לך עץ וכתוב עליו ליהודה ולבני ישראל חכריו הפ' ויגש
 אליו והגוים מודים שעתיד (שם, ל"ח, וכו') גוג ומגוג להיות ובסוף אותה
 נבואה אומ' (שם, ל"ט, כ"ב) : וידעו בני ישראל כי אני ה' רק היום ההוא
 והלאה, (שם, שם, כ"ג) : וידעו הגוים וכו' הנה שהתשועה עתידה להיות
 לישראל ולא לשאר אומות, עוד לאחר אותה נבואה אומר (שם, מ' מ"ח) :
 בעניין בית המקדש וירושלם שנאמ' בה (שם, מ"ו, י"ג) : גבול תתחלו את
 הארץ לשני עשר שבטי ישראל יוסף הבנים וכו'. הנה בפ' אומ' שעתידין
 שראל לירש את הארץ לעתיד לבא.

תרי עשר.

סז. בסוף עמוס (ט', י"א—ט"ו) : מדבר בנחמות ישראל. חזון עובדיה
 כוליה עד מפלת ארום. בסוף יואל (ב', ט"ו) : כתיב תקעו שופר בציון וכו'
 עד (שם, ד', ט') : קראו זאת בגוים ומשם והלאה באותה נבואה אומ' (שם,
 שם, י"ב) : כי הקב"ה ידין כל הגוים בעמק יהושפט (שם, שם, ט"ז) והשם
 יהיה מחסה לעמו. בספר מנכה (ד', א') : כתיב והיה באחרית הימים נכון
 יהיה הר בית ה' בראש ההרים וכל אותה הנבואה היא נגד הפוקרים, עוד
 כתוב אחריו (שם, ה', א') : ועתה בית לחם אפרת' צעיר להיות באלפי
 ישראל ממך לי יצא להיות מושל בישראל (ע' בהערות ותקונים), והפוקרים
 אומרי' שמדבר על ישו ואינו כן שאינו מדבר אלא על משיח דכתי' בתריה
 (שם, שם, ו') : והיה שארית יעקב בקרב עמים רבים כטל מאת ה' כרביבים

עלי עשב וכו' א"כ ישראל יהיו מושלים בגוים באותו הזמן כמו שמוכיח לשם יבימי ישו היו ישראל תחה מלכי רומי וגם מימות ישו משלו האומות על ישראל בעונותינו שגרמו ולא מכחו ולשם הוא אומ' (שם, שם, ח'); תרום ידך על צריך וכל אויבך יכרתו, אלא בוודאי במשיח הכתוב מדבר ועוד אמ' הכתו' (שם, שם, א'); שהוא יהיה מושל בישראל וישו ישראל משלו עליו לפי דבריהם שאומ' שתלאוהו אלא וודאי לא דבר על ישו.

גם בסוף צפניה (ג', י"ג—כ') מדבר בנחמות ישראל, עוד בזכריה (ח', ז') אומ' כה אמ' ה' צבאות הנני מושיע את עמי מארץ מזרח וכל אותה נבואה עתידה להיות, וכתו' בסוף (שם, שם, כ"ג); בימים ההם יהיו יקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים בכנף איש יהודי לאמר נלכה עמכם וכו' וכתו' בסוף (שם, מ', מ'); גילי מאד בת ציון וכו'. עוד בסוף אומ' (שם, י"ב, א'); משא דבר ה' על ישראל נאם ה' נטה השמים ויוסד הארץ עד סוף הספר בנחמות ישראל, ועוד בספר מלאכי סמוך לראשו אומ' (מלאכי א', ז'); מגישי' על מזבחי לחם מגואל וכתו' אחריו (שם, שם, י'); אין הפין בכם ומנחה לא ארצה מירכם וכו' וכתו' אחריו (שם, שם, י"א); כי ממזרח שמש עד מבואו גדול שמי בגוים וכו' (ע' בהערות ותקונים) אומ' הגוים שהקב"ה אינו רוצה לקבל קרבנות ולא מנחות מישראל בשביל עונותיהם אבל מהם מקבל, תשיב על איזה עון אינו מקבל קרבנות ישראל אם תאמ' בשביל עון ישו זה לא יתכן כי מלאכי היה במקדש שני וישו היה לאחר כמה זמן ולא היה באותם הימים ועוד הרי הכתו' מוכיח למה לא יקבל קרבן ומנחה מהם בשביל שהיו מבזים הקורבנות ומקריבים בעלי מומים שהם פסולים כמו שאומ' (שם, שם, ז'); מגישים על מזבחי לחם מגואל ואמרתם במה גאלנוך וכו' וכתו' (שם, שם, י"ג); והבאתם גזול את הפסח ואת החולה וכתו' (שם, שם, ה'); וכי תנישון עוד לזבוח אין רע שהרי בפ' אמ' הכתו' סיבת מיאון קורבנותיהם בעבור שהיו מקריבים בעלי מומים ולא בעבור ישו ומה שכתו' (שם, שם, י"א) ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה, כך פי' (ע' בהערות ותקונים) הנביא היה מוכיח ישראל ואמ' להם למה אתם מקריבים הבעלי מומים והלא בכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה פי' מוקרבת בכלי טהור; כמו כן מקריבי' לשמי כי כל האומות אע"פ שיש להם אלקות מזכירי' שם ה' (ע' בהערות ותקונים) ואעפ"כ אינו אומ' שיקבל מהם אלא הם מקטירים לשמו והוא אינו מקבל כדכתו' בפ' קרה שכל מי שאינו מורע אהרן הכהן לא יגש להקריב, שני' (במדבר י"ז, ה'); וזכרון לבני ישראל למען אשר לא יקרב איש זר אשר לא מורע אהרן הוא להקטיר קטרת לפני ה', ועוד באותה פרשה (שם, י"ה, ז'); אתה ובניך אתך תשמרו את כהונתכם לכל דבר המזבח וכו' והזר הקרב יומת הרי שמוכיח שכל מי שאינו מורע אהרן ועובד העבודה המסורה לכהנים חייב מיתה, ועוד לפי

דבריהם הישמעאלים ושאר אומות שווין להם ככתו' (מלאכי א', י"א) ;
 ובכל מקום מוקטר וכו' הרי ה' השווה יחד קרבנות מכל האומות ומה הפרש
 יש ביניהם מכל שאר האומות אלא וודאי לא הקפיד הכתוב אלא על י ש
 שבאותו הדור שהיו מקריבים קרבנות פסולים, ועוד יש לפרש ובכל מקום
 מוקטר מוגש לשמי אם הייתי רוצה לקבל מהם, עוד בסוף מלאכי (ג', י"ט) ;
 כתו' כי הנה היום בא בוער כתנור ומדבר על האומות שהרי אמר לשם (שם,
 שם, ב') ; וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה וכו', וכתו' בתריה (שם, שם,
 כ"ב) ; זפרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בהורב נראה שאותם שמקיימים
 תורת משה רע"ה הם יראי ה' ואותה תורה עיקר וכתו' בתריה (שם, שם, כ"ג) ;
 הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא וזה בוודאי עתיד להיות. כלל כל
 הדברים כל טענה שיטעון הגוי עיין בראש הנבואה או בסופה ושם תמצא
 מה שראוי לחשוב כמאמ' רז"ל (סנהדרין ל"ח ע"ב ; ירושלמי ברכות דף י"ב
 ע"ד דקום קראטאשיון) ; כל מקום שפקרו המינים תשובתן בצידן.

תקונים* והערות.

סימן א', ת' שורה 5; דנה — נאמר ומה שנכתב ופישריה מלא י' כן דרך המחבר לכתב מלא גם התנועות הקטנות ודי להקראים בהערה זאת ולא אעיר על זאת עוד. הערה: כבר תמה על זאת וידידה ה' פ'לא האלכסנד' בספרו על הבריאה צד 16 ואמר כי אלקים לבדו ידע מעמה. ומה שהוסיף לתרין לפי ראות עיניו ע"ש. ומענה זאת נמצאה כבר בויכוחו של יוספין מארטר עם טרפון היהודי פרק ס"ב ועיין מה שכתנתי עליה בספרי: „יוסטין מארטר אונד דיא אנדה" פרק A סימן 15 צד 24 ועיין מאמר ר' יוחנן סנהדרין דף ל"ח ע"ב ומאמר ר' שמלאי ירושלמי ברכות פ"ט דפוס קראטאשין דף י"ב ע"ד; בראשית רבה פרשה ח' ס' ט' דברים רבה פ' י"ב סימן י"ג; מכילתא פסחא פרשה י"ד; מגלה ט' ע"א, ירושלמי שם, דף ע"א, ע"ד; לקח טוב וחוקוני ושאר המפרשים. והר"א בערלינער נ"י בהערותיו „זכור לאברהם" לפירוש רש"י שם הערה מ' כתב: נעשה אדם נפעל עומד וגו' כהי בשם רש"י אולם בבחי אשר בידי מה' גאלדמאנן ווארשא תרל"ח נדפס: והראב"ע בשם י"א וכו' ובראב"ע שבירי דפוס וויען תקנ"ד הלשון משונה ועיין מחזור וויטרי מ' מקיצי נרדמים צד 514 שורה 14—11: ואית דלא גרסי הא וכו' שהוא כדעת ה"א שחלק עליהם הראב"ע, וכן לפי דעת ר' הונא רבה של צפורין בראשית רבה פ"ה, סימן ה' (מבוא מדרש תנחומא להר"ש באפער נ"י צד 154), נעשה הוא נפעל. אולם ר' יונתן לא שת לבו לשעות המינים ודרש בראשית רבה פ"ה, סימן ח' (מבוא מדרש תנחומא שם) שהקב"ה אמר למשה כתוב והרוצה לשעות ישעה, כי יסוד תורת אלקינו ה' אחד! ומשה רבינו הוזהרנו לשמור מאד לנפשותי כי לא ראו כל תמונה ביום דבר ה' אל אבותינו כהרב (דברים ד', ט"ו), וכן כתב יוספין מארטר בויכוחו עם טרפון היהודי פרק ס"ה, כי אמר לו טרפון: הרבת עלי כתובים לחזק דבריך אולם מה אעשה לדברי הנביא ישעיה' מ"ב, ח': אני ה' הוא שמי וכפודי לאחר לא אתן וגו' ? כי הרבת פנים למקרא ומי שרוצה לשעות ימצא מקום לשעות. ועיין דרשת ר' מנחמין בשם ר' אבין על ישעיה' מ"ב, ח', פסיקתא דר' כהנא מ' רש"ב נ"י דף ס"ב, ע"ב ודף קמ"ד, ע"א: לאחר אלו השעירים או השדים כמו שהוא פסיקתא רפתי דף

פ"ה ע"ב מה' מאיר איש שלום, ותהלתי לפסילים כמשמעו שהיא ג"כ נגד הנוצרים. ועיין ספר חזק אמונה חלק א', פ', ט' — י'.

סימן ב'. ת' שורה 1; 5; בצלמנו; שורה 7; ישרצו; שורה 11 על.

הערה: עיין בהערה לסימן א' וכן בנצחון לר' ליפמן סימן ו' שהיד למראה עיני המחבר כמו שנראה מלשונו; הנשמה אמרו רז"ל דומה ליוצרה וכו' והנצחון אחו בלשון הפ' דר' אליעזר. ועיין פ"ה ר' יוסף קמחי שהביא הרמב"ן בראשית א' כ"ו. ובכ"הי (שם, שם) נדפס בשעות: ר' דוד קמחי. ועיין אבות פרק ג' משנה י"ד מאמר ר' עקיבא; הכיב אדם שנברא בצלם. ועיין קבוצת מאמרי אברהם גייגער צד 102 סימן ד'.

סימן ג'. ת' שורה 111 הללה — שורה 27 ראה שורה 29-30

חבר ג' כתובים לאחדים כמו ששמתי הציונים בפנים. שורה 83: הימין. —

הערה שורה: 1. דבר זה לא נאמר באון גליון בפירוש כי אם לפי דעת קצת מפרשיו נרמז באגרת ראשונה של פעטרוס פרק ג' פסוק י"ט ופרק ד' פסוק ו'. אולם בימי יוסטין מארטיר כבר היה ידוע, כי בויכוחו עם טרפון היהודי פרק ע"ב בסופו אמר: כי מחקו היהודים מדברי ירמיה' הנבואה הרומות על זה הדבר כמו שכתב אירענאוס בספרו נגד הפוקרים (adv. haereses) ספר ד' פרק כ"ב והבאים. ובאמת לא מחקו היהודים כי אם הנוצרים הוסיפו דברים ועיין נצחון סימן ה'; חזק אמונה חלק א' פרק י"א. ועיין פליטת סופרים למהר"א בערלינער ג"י צד 31 סימן ט'.

סימן ד'. הערה: שורה 1. מקור הטענה הזאת און גליון הגנוז של

נקדימון ונמצאה בספרו של אירענאוס נגד הפוקרים ספר ה' פרק ט"ו ודי"ו והיתה שגורה בפי הנוצרים ולגלג עליה צעלזוס החכם היוני בספרו „דבר אמת“ כנראה מן ספרו של אריגענעס „נגד צעלזוס“ ספר ו' פרק ל"ד-ל"ז. והיהודים השיבו, כי עין ישו סימן קללה שנאמר דברים כ"א, כ"ג: כי קללת א' תלוי כנראה מויכוחו של יוסטין עם טרפון פרק פ"ט. ויוסטין התמרמר אל היהודים בעבור התשובה הזאת. אמנם לדעת יוסטין היה עין החיים סימן לעין ישו כמו שכתב בויכוחו שם פרק פ"ו והביא שם גם רמזים אחרים ובתוכם גם העין שהראה ה' למשה (שמות ט"ו, כ"ה). ועיין תשובה על זאת הטענה נצחון סימן נ"ו ופליטת סופרים למהר"א בערלינער ג"י צד 30 סימן ו' והטענה שעין החיים היה סימן לעין ישו נמצאה כבר בהזיונות יוחנן ב', ז', ולהחזיקה הוסיפו הנוצרים הראשונים במזמור צ"ו, י' אחר מלך: „מעל העין“ עיין יוסטין מליצה א' בעד הנוצרים פרק מ"א ויכוחו עם טרפון פרק ע"ג ובהערות אטטא שם.

סימן ה'. הערה שורה 2: וכן פ"ה הראב"ע וכן דרש פפוס, מכלילתא

שמות י"ד, כ"ט מה' מאיר איש שלום דף ל"ג ע"א ובמאור עין שם ור' עקיבא אמר לו דייך פפוס! והצענה של הנוצרים עיין יוסטין בויכוחו פרק ס"ב ופרק קכ"ט, ואולי כיון יוסטין למאמר של ר' עקיבא במה שאמר: "שהמתחכמים", ואינם רוצים בהאמת מפרשים הכתוב על דרך ההעתקה (מראַפּאָלאַגיא)."

סימן ו'. ת' שורה 2: כיון עשב.

הערה שורה 1: השענה כתב כבר יוסטין בויכוחו פרק כ"י, ועיין מה שכתבתי בספרי: "יוסטין מארטייר והאגדה" פרק A סימן 5 צד 9.

הערה שורה 6: עיין ספרא קדושים פרק י' הלכה י"א; סנהדרין דף נ"ה, ע"ב; ירושלמי יבמות פרק י"א, ה"א דף י"א, ע"ד; סנהדרין פרק ה', הלכה ה' ד' כ"ב, ע"ג ופרק ט', ה"א דף כ"ו, ע"ד; פרקי דר' אליעזר פרק כ"א ופרק ל"ט ובדברי הפדר"א מתורין קושית מהר"א מזרחי שהביא המרא"ה וזיים נ"י במסורת התלמוד על הספרא שם, והמראה"ו לא עיין יפה בהירושלמי שהביא, כי הרבים: "הראשונים" קאי על קין והבל, ומטעם זה הותרו לישראל כתלי דחזירי בשבע ששכשו, חולין י"ז, ע"א.

הערה שורה 7: צ"ל ד' כמו שהוא לקמן סימן כ"ב.

סימן ו'. הערה שורה 2: אגרת אל העברים ז', נ' בפירושי אבות הנוצרים וכנגד זאת השענה אמר ר' ישמעאל, כי בקש הקב"ה להוציא כהונה משם אולם נפסל מן הכהונה לפי שהקדים ברכת העבד לברכת קונו, נדרים דף ל"ב, ע"ב, ויקרא רבהפרשה כ"ד סימן ו', כמו שכתבתי בספרי יוסטין מארטייר והאגדה פרק B סימן 5, צד 49 והראב"ע (בראשית י"ד, י"ה) לא עמד על סוף דעת אגדה זאת.

סימן ח'. ת' שורה 8: מפתח האהל.

הערה שורה 3: עיין מה שכתב יוסטין מארטייר בויכוחו פרק נ"ו ומה שכתבתי אני בספרי על יוסטין פרק A סימן 12 צד 19-21, אולם השענה כמו שהביאה המחבר כתבה אמבראזיוס במאמרו בענין האמונה בתחית המתים ועיין נצחון סימן כ"ג.

סימן ט'. ת' שורה 1: ועל עמ'; שורה 5: אמר אלקי ישראל; שורה 6: אלקי ואדני; שורה 7-6: אליך ה'; שורה 8: הוא גדי.

הערה שורה 2: כן כתב יוסטין בויכוחו פרק נ"ו, ס', קכ"ט וכן אמר ליה ההוא מינא לר' ישמעאל בר' יוסי, סנהדרין ל"ה, ע"ב. וכן הביא הנצחון סימן כ"ד, ומה שהביא המחבר לראיה משמות כ"ד, א', באמת משם טען ההוא מינא על ר' אידית (סנהדרין שם) ויפה כתב הנצחון שם, כי תשובת הכובס לפני ר' ישמעאל בר' יוסי היא ג"כ תשובה לשאלת המין מר' אידית

ומה שכתב הנצחון שם עוד הם דברי ר' יצחק, בראשית רבה פרשה נ"א סימן ב', ולמה לא אמר דברים בשם אמרם? והמין שדבר עם ר' אידית היה נוצרי ולא כמו שכתב ידידי היקר מהרב"ז באכער נ"י בספרו אגדת בני ארץ ישראל ח"ג צד 708, כי גם המינים אשר לא רצה ר' ששת לחקק אותם הם נוצרים כמו שנדפס בדפוס וויניציא בנמרא וברש"י: מיני ישו בבא בתרא כ"ה ע"א. כי להנוצרים צו מחקקיהם להתפלל ופניהם למזרח, לפי שהגן ערן היה למזרחו של עולם ולפי שהלויים (דה"י ב', ה', י"ב) עמדו מזרח למזבחה. סימן י'. ת' שורה 4: ויתחוק ישר' וישב; שורה 6: אמר; שורה 7:

פסלם.

הערה שורה 2: הטעות נמצאה כבר בהעתקה העתיקה של ע' זקנים. (עיין פראנקעל: איבער דען איינפלוס דער פאלעסט. עקסענעזע וכו' צד 14 הערה 6) ועיין נצחון סימן מ"ד; אגרת אל העברים י"א, כ"א ובפירושי אבות הנוצרים שם.

סימן י"א. הערה שורה 2: עיין נצחון סימן מ"ה.

הערה שורה 3: ע"ז דף כ"ה ע"א, בראשית רבה פ' צ"ז סימן ד'; תנחומא מכבר ויחי סימן ו'.

סימן י"ב. הערה שורה 1: עיין מה שכתב על פירושי היהודים והנוצרים ומדרשי חכו"ל בפסוק הזה החכם ציממעלם במאנאצין להר"א בערלינער והר"ד האפפמאן נ"י שנת 1890 צד 1 והבאים. היש משיבין הוא הנצחון סימן מ"ו, רפ"ו ושל"ב והיש מפרשים הם הרשב"ם והמור והאחרון היה למראה עיני המחבר. ועיין חזק אמונה ח"א פרק י"ד; מבוא התנחומא למהר"ש באבער נ"י צד ע'; פליטת סופרים למהר"א בערלינער נ"י צד 29 וצד 35, פ"א אגדות לרשב"א מה' ר' פריץ פערלעס ע"ה בספרו חיי הרשב"א ותשובות הרשב"א ח"ד סימן קפ"ז דפוס ווילנא תרמ"א. ועיין יוסטין מארטור פרק נ"ב בויכוחו ישגראה מדב' כי כבר בימיו השיבו היהודים, כי מלכות שנבט יהודה כבר פסקה בימי נבוכדנצר. ועיין בראשית רבה פ' צ"ח סימן ט' דרשת ר' חנין שאין ישראל צריכין לתלמודו של מלך המשיח וכו'. ומענה נזאת שם יוסטין בפי טרפון פרק ס"ד בויכוחו.

הערה שורה 4: ישו נולד ס"ה או ע' שנה קודם החרבן ומת בן ל"ג שנה ל"ז או ל"ה שנה קודם החרבן ואת המחבר הטעו דברי הגמרא סנהדרין דף ק"ז ע"ב (בדפוסים ישנים ובדקדוקי סופרים) שהיה ישו תלמיד ר' יהושע בן שרחיה.

סימן י"ג. ת' שורה 12: אנכי אלקי אביך וגו'. הערה שורה 2: כן כתב גרענאריום מעיר ניססא ואולי רמז לזה ג"כ.

יוסמין בויכוחו פרק קכ"ו ובהמליצה א' בעד הנוצרים פרק ס"ג. ועיין ויכוחים בענין הסנה פליטת סופרים למהר"א בערלינער נ"י צד 29. ושאלת הגלח לר' מתתיהו שם היא כעין שאלת הגוי לר' גמליאל, פסיקתא דר' כהנא מה' מהר"ש באבער נ"י דף ב' ע"ב; במדבר רבה פ' י"ב, סימן ד'; ובשה"ש רבה ג' ט"י סימן ג' ושמות רבה פ' ב' סימן ה' לר' יהושע בן קרחה. ותשובת ר' גמליאל; שאין מקום פנוי מן השכינה היא ג"כ תשובה למענת יוסמין בויכוחו פרק קכ"ו. ועיין מה שכתבתי בספרי יוסמין מארשר והאגדה פרק A סימן 14 צד 28-22 בדברי יוסמין בויכוחו פרק ס' ופרק קכ"ה. ועיין מליצה א' בעד הנוצרים פרק ס"ג מה שמען על היהודים

סימן י"ד, הערה שורה 1: עיין יוסמין מליצה א' בעד הנוצרים פרק ס"ג.

הערה שורה 4: ברכות ט' ע"ב; שמות רבה פ' ג' סימן ו'.

סימן ט"ז. הערה שורה 2. כן כתב פילוס באגרת א' אל הקורניטי' ה' ז', ועיקר דרשת יוחנן באון גליון שלו להראות כי בישו נעשו כל הקות הפסח כי פסח מצרים היה סימן לישו כמו שכתבו מפרשיו החדשים ולפיכך המיר יום מיתת ישו, יום א' של פסח, בערב פסח. ועיין יוסמין בויכוחו פרק מ', מ"ו, קי"א, וכנגד אלו דרשו ר' יצחק ור' ברכי" פסיקתא דר' כהנא מה' מהר"ש באבער נ"י דף נ"ה, ע"ב — נ"ה, ע"ב; פסיקתא רבתי סוף החדש והנוטרנא הם העומדים בבית ה' בלילות ולא כמו שכתבו מהרש"ל ראפאפארט ע"ה (עיין הערות באבער נ"י הערה רמ"א) ומהר"צ גראָטין ע"ה מ"ח שנת 1879 צד 11 והחכם מהרב"ז באבער נ"י בספרו אנדות בני ארץ ישראל ח"ב צד 229 ואין לי להאריך כאן כי בעל הבית למהר"א בערלינער נ"י ראש חב' מקיצו נרדמים דחק. ועיין פליטת סופרים למהר"א בערליני' נ"י צד 29 שרמו לתשובת; מורי וגו' אולם לא כתב מה שהשיב ועיין מה שכתבתי בפ' המשנה פסחים פרק י' משנה ה'; ר' גמליאל אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח וכו' ובפ' שאלת בן רשע בדיגדה של פסח בליטעראטורבלאטט למהר"מ ראהמער נ"י שנת 1886 צד a 167. ואמר המחבר כי שתי תשובות יש בדבר; א' אם כדבריהם הנה מאת ד' היתה לטובת בני אדם א"כ לא הטאו האנשים שהרגוהו; ועיין טענה כזאת פליטת סופרים למהר"א בערלינער נ"י צד 31=30 ובהזקק אמונה ח"א פרק מ"ז; ב) אם נתלה לא נעשתה בו חקת הפסח ואם נעשתה בו א"כ לא נתלה. כמו שהוכיח המחבר לקמן סימן מ"ד וסימן מ"ה.

סימן ט"ז. ת' שורה: 1 מן.

הערה שורה 2: כן כתב יוסמין פרק קי"א בויריחו וכן כתב לצקטאנציוס וכן היעראנימוס במירושו על ישעיה' כ"ו כמו שהעיר אטטא. בהערותיו על

יוספין שם הערה ט' וכנגד אלו אמרו במכילתא פסחא פרשה ז' ופרשה י"א שהדם זכר למצות או לדם עקרת יצחק אבינו וגם דרשו שם: לכם לאות ולא לאחרים לאות. ונעלמו מעיני המחבר דברי המכילתא שם, פ' ו' בשם ר' ישמעאל דגם אצל האסקופה היה דם ושהיו ד' מזבחות.

הערה שורה 4: עפ"י דרכם לדרש כל מספר שלשה לרמוז השילוש ולפעמים שנו גם המקרא בעבור זאת למשל אירענאום בספרו נגד הפוקרים ח"ד פרק כ' כתב: כי רחב הזונה קבלה ג' מרגלים שהיו אב בן ורוח שימחלו לה עונותיה ולא היו כ"א שנים (יהושע ב', א') וכנגד זאת הטענה אמרו מכילתא יתרו עמלק פרשה א'; וזכחים דף קמ"ז, ע"ב, בגי' הטאתי וכו' ועיין במאיר עין שם הער' ח' הג' ז"ר, ועיין אגרת יעקב ב', כ"ה ואגרת אל העברים י"א, ל"א. ויוספין בויכוחו פרק קי"א כתב כי תקות חוט השני שקשרה רחב בחלון (יהושע ב', י"ה, כ"א) היתה רמוז לדם ישו כמו הדם על שתי המזוזות ועל המשקפה ועיין בהערות אטמא שם הערה י'.

סימן י"ז. ת' שורה 10: שפכו.

סימן י"ט. הערה שורה 8: ועיין ש"ע או"ח סימן ש"ו סעיף ד' וסימן רמ"ו סעיף א' וסימן רמ"ה סעיף ד' ובגמרא בבא מציעא דף נ"ה, ע"א נדרים דף ל"ז, ע"א; תוספתא שבת סוף פרק י"ח; בבא מציעא תחילת פ"ה.

הערה שורה 11: עיין שו"ע יו"ד סימן קי"ב והש"ך כתב שם ס"ק ג' לפי שסתם כליהם אינן בני יומן ועיין שם במפרשי הש"ע יו"ד דפוס ווילנא תר"ם והמחבר לא כתב זאת כי אם לתשובת המינים ולהליץ על האוכלים פת נכרים; כי לקמן סימן ל"ד כתב: וזוה הנביא (יהזקאל) לחמם בעיני ישראל כדי שיתרחקו ממנו וכו'.

סימן כ'. ת' שורה 10: מצרתו.

הערה שורה 6: הטענה הזאת נמצאה כבר בפסיקתא דר' כהנא מה' שלמה באבער נ"י דף קל"ח ע"א; איכה רבתי פתיחתא ט' מה' מהרש"ב נ"י צד 8 ועיין שם בהערות. ועמונים ומיאבים כנויים ליריבינו, האומרים: הנה ככל הגוים בית יהודה כמו שכתוב באגרת אלדראנגעטום המיוחס ליוספין מארשיר פרק ג"ד' ובהערות אטמא הערה א'. וכבר העיר על דברי המדרש הנצחון סימן ע"ג וסימן ס"א; ועיין פלישת סופרים למהר"א בערלינער נ"י צד 30 סימן ז'. ועל דבר נחש הנחשת שראו עליו כבר יוחנן באון גליון שלו ג'. י"ד-ט"ו עיין יוספין בויכוחו פרק צ"א ופרק צ"ד (ומה שכתב שם אטמא הערה ג') ומה שכתבתי בספרי יוספין מארשיר והאגדה פרק A סימן 21 צד 35-36 מה שכתב מהר"ם גידעמאן בס' רעליגיאנסנעשיכטליכע שטודיען צד 122.

ועיין פליטת סופרים למהר"א בערלינער נ"י צד 32 סימן י"ב ; ושם במקום :
 „סובל (?) אחד" צ"ל : קובל אחד כמו במשנה ידים פרק ד' משנה ח' : קובל
 אני וכו'.

הערה שורה 16 : עיין סנהדרין דף ס"ה, ע"ב; בראשית רבה פרק י"א,
 סימן ה' ; פסיקתא רבתי פסקא כ"ג מה' מאיר איש שלום דף ק"ט, ע"ב ;
 תנחומא מכבר כי תשא סימן ל"ג.

הערה שורה 21 : ולא כמו שכתבו יוסטין מארטיר בהמליצה א' בעד
 הנוצרים פרק ס' והנמשכים אחריו.

סימן כ"א. הערה שורה 15 : נראה כי מן ועוד כמה דברים וגו' עד כאן
 הם דברי הטענים, כמו שנמצאה טענה כזאת בספרי אבות הנוצרים ; אויגוסטין ;
 רופינוס, גרענאריאס מניססא, אפרים סורייא וגו' א"כ צ"ל : ועוד טענים כי
 כמה וכו' ועיין נצחון סימן קכ"ח.

סימן כ"ב . הערה שורה 3 : מגורת האפיפיור יוליאוס הראשון והבאים.
 ועיין לעיל סימן ו' ולקמן סימן כ"ד ופליטת סופרים למהר"א בערלינער נ"י
 צד 32 סימן י"א וצד 33 סימן ט"ו.

סימן כ"ג. ה' שורה 13 : את אשר. הערה שורה 1 : עיין נצחון
 סימן קל"ז.

סימן כ"ד. הערה שורה 11 : עיין ש"ע א"ה סימן כ"ו סעיף א' ופ"ת
 שם. ועיין תשובות הרשב"א המיוחסות להרמב"ן מה' גאלדמאנן ווארשא תרמ"ג
 סימן רפ"ד ותשובות הרשב"א ח"ד ווילנא תרמ"א סימן שד"י. ויוסטין בויכחו
 פרק קל"ד כבר התמרמר אל רבני היהודים שמתירים שישא אדם ד' או ה'
 נשים ומביאים ראייה מן יעקב. ומן שאר האבות ולא ידעו ולא יבינו, כי יעקב
 רמז לישו ומעשי יעקב נסתרות רמות למעשי ישו ואחר יוסטין נמשכו אבות
 הנוצרים הבאים אחריו.

הערה שורה 16 : בראשית רבה פ' ס"ה סימן א' ; ויקרא רבה פ' י"ג
 סימן ה' ; מדרש שוח"ט מזמור פ' סימן ו' מה' מהרש"ב נ"י ועיין שם בהערות.
 סימן כ"ה. ת' שורה 5 : לעשות את השבת.

הערה שורה 1 : ירושלמי שבת פ"א דף ד' ע"א דפוס קראטאשין ;
 מועד קטן פ"ב ד' פ"א, ע"ב ; בראשית רבה פ', מ"ז סימן י' ; במד"ר פ' י"ד
 סימן א' ; פכ"ג, סימן ו' ; תנחומא מכבר נשא סימן כ"ה ומה' מהרש"ב נ"י
 סימן ל"א-ל"ב ועיין שם בהערות מהרש"ב נ"י.

הערה שורה 11 : משנולד יצחק שהיה ראש לנמולים ביום ה'.
 הערה שורה 17 : צ"ל : אחד, כי המחבר קרא להימים אשר הנוצרים לא
 יאכלו בהם בשר וכו' עצרת.

סימן כ"ו. הערה שורה 6 : כן השיב ר' עקיבא לגוי אחה, תנחומא מכבר
 פינחס סימן י"ז ; מה' מהרש"ב נ"י סימן י"ז ועיין שם בהערות ; במדבר רבה

פ' כ"א, סימן כ"ה. ועיין איכה רבתי ב', ו' מה' מהרש"ב נ"י צד 113 ובהערות מהרש"ב נ"י וחזוק אמונה אמונה ח"א, פ' ל'. והטענה נמצאה יוסטין מארטיד מליצה י' פרק ל"ה.

סימן כ"ו. הערה שורה אחרונה: ע' רד"ק ישעי' שם ונצחון סימן קכ"ח וסימן רכ"ד שהיו למראה עיני המחבר ומה שכתב מהר"צ גראטין ע"ה במ"ח שלו שנת 1887 צד 552/53.

סימן כ"ח. הערה שורה 2: און גליון מת' ד', ט"ז; לוקאס א', ע"ט. הערה שורה 5: צ"ל: אשור כמו שנראה מהרד"ק שהזכיר המחבר ושאר מפרשים; ועיין נצחון סימן רכ"ו. סימן כ"ט. ת' שורה 7: אדני.

הערה שורה ראשונה: מעשי השליחים י"ג, כ"ג. ועיין יוסטין בויכחו פרק ל"ט שכתב, שאמר לו טרפון רצוני שתבין כי בשגעון תדבר ובפרק פ"ז כתב שאמר לו טרפון איך תאמר שישעי' ניבא זאת הנבואה על ישו, הלא לדבריכם נוצר ישו קודם שנברא העולם, א"כ האיך היה בלי דעת ובלי תבונה וכו'; וכן כתב הנצחון סימן רכ"ז.

סימן ל'. הערה שורה 2: באון גליון ובשאר ספרי דיתיקא חדתא כבר נמצאים פסוקים מזאת הנבואה נדרשים על ישו, וכנגד מה שנאמר באגרת אל העברים, כי גדול קרבן ישו, שהערה נפשו למות, מן הקרבנות שהכניסו הכהנים הגדולים במקדש, שהקריבו שעירים ופרים, אמרו בספרי כמדובר פסקא קל"א, שפינחס עד עכשיו לא זה אלא עומד ומכפר עד שיחיו המתים; ועיין שם במאיר עין אות מ"ט ובתי מדרשות למהרש"א ווערטהיימער בית רביעי צד ל"ב ובהערה ח', והמאמר הזה היה למראה עיני המחבר מדרש אנדה שהוציא מהר"ש באבעד נ"ק עיי"ש פינחס הערה כ"ב שלא מצא מהרש"ב נ"י מקור המאמר. ועיין יוסטין במליצה א' פרק נ"ד"א ביכוחו עם טרפון פרק י"ג שכתב שכל הנבואה נאמרה על ישו ואריגענעס בספרו נגד צעלוזס ספר א' פרק נ"ה כתב שאחד מגדולי הרבנים אשר ליהודים אמר לו, כי הנבואה נאמרה על ישראל וכן כתב הרד"ק בשם אביו. ועיין מה שכתב מהר"צ גראטין ע"ה במ"ח שלו שנת 1881 צד 433-43 ושנת 1884 צד 541 עם מי מהחכמים נשא ונתן אריגענעס. ועיין נצחון סימן רל"ו חזוק אמונה ח"א פ' כ"ב ובמפרשים. הערה שורה 8: צ"ל פילאטוס כמו שהוא נכון לקמן סימן מ"ז; ואולי הוא טעות המעתיק שנתהלף לו שר צבא מלך רומי בשר צבא מלך אנטיוכס הנזכר ביוצר לשבת א' של הנכה.

הערה שם: צ"ל הורודוס כמו שהוא נכון לקמן סימן מ"ז ועיין און גליון לוקאס כ"ג, ז"י"ב.

הערה שורה 14: שמת בן ל"ג שנה כמו שנראה מאון גליון שלו ועיין סנהדרין ק"ו ע"ב; לרדיי חז"י לי פנקסיה דבלעס וכו' ומה שכתבו החכמים.

בער ויאסט געשיכטע דעם יודענטהומס אונד זיינער זעקשען ח' א', צד 405
והחכם פריץ פערלעס ע"ה בספרו צור ראבבינישען שפראכ"א אונד זאגענקונדע
צד 17-6 בפירוש מאמר הנמרא.

הערה שורה 18: בפינחס, ספרי במדבר פסקא קל"א; במשה, שם,
דברים פסקא שנה וסוטה דף י"ד, ע"א; בר' עקיבא ירושלמי, שקלים פ' ה',
דף מ"ח ע"ג; באנשי כנסת הגדולה שם, שם ועיין שם בפ"י הכותב עין יעקב
ביפה מראה.

הערה שורה 22: ירמיה' ויחזקאל היו קרובים זה לזה שניהם היו
כהנים (ירמיה', א', א'; יחזקאל, א', ג'); שניהם באו מרחב הוונה (פסיקתא
דר' כהנא מה' ש"ב נ"י דף קט"ו, ע"ב; רות רבה פ', ב', סימן א'; מדרש
אגדה מה' ש"ב נ"י מטות דף ק"ס) אבל שהיה יחזקאל מיוצאי ירך ירמיה'
לא מצאתי; כי אם על בן סירא אמרו שהי' בן בתו של ירמיה' שראה זרע
באמכטי ובתו רחצה אהריו ונתעברה מזרע אביה שקלטה. עיין אלפא ביתא
דבן סירא ולקוטי מהר"ל בסוף ספר מהר"ל דפוס ווא"שא תרל"ד דף פ"ה
ע"א; „לעבענסאלטער" למהר"ל לאו ע"ה צד 57-59 ובהערותי שם צד
78-377; בית המדרש למהר"א יעלליענעק ע"ה ח', ו', מבוא צד י"א-י"ב.
סימן ל"א. ת' שורה 8: אי זה; אמנם; שורה 10: את ספר; שורה

14: אי זה; שורה 15: והלכה מאתו; שורה 16: רעים.

הערה שורה א': עיין יוסטין בויכוחו פרק קי"ד; ספרי, דברים פסקא
ש"ו מה' מאיר איש שלום דף ק"ל, ע"ב; עתידה כנסת ישראל שתאמר וכו'
אעפ"כ בני בית [צ"ל: גני בית] מזכירים אותו [צ"ל: אותי] וכו' וקרא להנוצרים
בני בית ויבמות דף ק"ב, ע"ב; מה שאמר ההוא מינא לר' גמליאל. עיין ג"כ
מאמר ר' יוחנן יומא דף פ"ו, ע"ב; גדולה תשובה וידוהא את לא תעשה
שבתורה.

סימן ל"ב. הערה שורה 2: בפירושי אבות הנוצרים ועיין נצחון

סימן ר"ז.

הערה שורה 4: עיין און גליון מארקוס, ג' כ"א; יוחנן ב', ג"ד וחזוק
אמונה ח"ב, פ' כ"ט; פ' ל"ב.

סימן ל"ג. ת' שורה 1: תושע.

הערה שורה 1: עיקר הטענה מסוף הפסוק: ד' צדקנו ועיין מנחת
ש"י מה שכתב כאן בפירוש מהר"י קרא מה' שלאסבערג כאן ול"ג, ט"ו;
נצחון סימן ר"ה בסופו. ולפי שראיתי שגם בהנצחון תבא טענה זאת אחרי
הטענה מירמיה' ל"א, כ"ב לא שניתי סדר הטענות כי למראה עיני המחבר היה
הנצחון ואולי שגם החליף ירמיה' כ"ג, ו' — בירמיה' ל"ג, ט"ו.

סימן ל"ד. ת' שורה 8: אדני ה'. ת' טעות הדפוס שורה 7: בעיני.

הערה שורה 1: עיין לעיל סימן י"ט.

סימן ל"ה. ת' שורה 1 : להם : שורה 5 : פקודי ; שורה 11 : חקים
לא טובים.

הערה שורה 2 : יוסטין בויכחו פרק כ"א.
סימן ל"ו. ת' שורה 22 : מ:וריהם ; שורה 22-23 : הבר ב' כתובים
לאחדים כמו ישמתי ציונם בפנים ; שורה 23 : יבינו.

הערה שורה 13 : בפנים לא הצבתי ציונים כי אם מירמי' מהושע
ומזכריה', לפי שממה שכתב : „כי כן דברי הנביאים.... שעבדו לבעלים
כן יעבדו זרים בארץ לא להם” נראה שרק דברי ר' יוסי בן הלפתא היו
למראה עיני המחבר, ובמה' מהרש"ב נ"ש חסר אהרי דברי ר' יוחנן הציון ;
ויקרא כ"ו, מ"ב.

סימן ל"ז. ת' שורה 2-3 : חבר שני כתובים. מ"ד, ב' ומ"ו, א'
לאחדים ושנה סדר המלות והוסף : כל ; והחליף „והיה” „בהוא” ; שורה 7 :
הציון ; שורה 8 : ואיש. — ת' טעות הדפוס שורה 1 : יחוקאל.

הערה שורה 4 : כן כתב רופינוס איש ריבו של היעראנימוס בספרו
על „אמונת הנוצרים” והיעראנימוס בפירושו על יחוקאל מ"ד, ב' הביא את
הפירוש בלי שם אומריו. והרד"ק בפירושו על יחוקאל שם כבר כתב
להם תשובה. והחכם הנוצרי דערעסער שקבץ כל טענות הנוצרים בספרו :
„גראממאטיקא העבראיקא הקדים להטענה הזאת : En quam praeclare
SS. PP. omnes, alii quidem in sensu allegorico, alii etiam
in literali, illud Ezech. 44 de Virginea Messiae Matre expli-
cant. יחוקאל מ"ד, ב' — ג'. ובספר אחיה שילוני החוזה (יצחק דוב לעווינואהן)
צד 97 דפוס לייפציג כתב לעיין בספר : Salomon Maim. Lebens-
geschichte, Berlin 1793. מה שמביא מפירושי הנוצרים על הפסוק הזה.
ועיין ג"כ יוסטין בויכו' פרק ק"ה.

הערה שורה 10 : באון גליון שם נזכרו ד' : יעקב, יוסי, יהודה ושמעון.
ועיין חזק"אמונה ח"ב פרק י"ו.

סימן ל"ח. ת' שורה 2 : ואמרת ; שורה 10 : הכתיב מטאתו שורה
11 : יזכרו לו בצדקתו. ת' טעות הדפוס שורה 6 : אתה.

הערה שורה 2 : אגרת אל הרומים ט', כ"הכ"ו ; יוסטין בויכחו פרק
פרק י"ט, ועיין חזק"אמונה ח"ב פרק ע"ח ; נצחון סימן רמ"ג. ועיין ספרי,
במדבר פסקא קל"א : כיוצא בו אתה אומר : אתם לא עמי וכו' ופסחים דף
פ"ו, ע"ב.

סימן ל"ט. הערה שורה שורה 2 : כן כתבו קיריל' מירושלים ורופינוס
בפירושיהם על „אמונת הנוצרים”, ומה שכתב המחבר, שלגוי צריך לאמר שזאת
הנבואה נאמרה בימי המן וכו', הטעם לפי שהנוצרים אומרים (און גליון מתי,
י"ב, ל"ט"מ) כי יונה במעי הדגה היה לאות, כי ישו יהיה נקבר ג' ימים

וכו' ועיין מה שכתבתי בענין זה במאמרי על ספר יונה בליטטעראטורבלאטט של מהר"ם ראהמער נ"י שנת 1893 צד 12-11. ועיין שוח"ט מ' כ"ב ס' ה'. סימן מ'. ת' שורה 2: נחם... מעיני.

הערה שורה 2: אגרת א' אל הקוריותיים ט"ו, נ"ד-ג"ה ועיין חזוק אמונה ח"ב, פרק פ"ו ותנחומא הנדפס מכבר צו סימן ב' ומה' מהרש"ב נ"י סימן ד' והוא מהילמדנו, עיין ערוך ערך: קטבא, וכבר הראתי בליטטעראטורבלאטט של מהר"ם ראהמער נ"י שנת 1885 צד 173 כי הילמדנו ידע את דיתיקא חדתא להנוצרים.

סימן מ"א. ת' שורה 1: באלפי.

הערה שורה 2: און גליון מתי, ב' ה"ד'; ועיין יוחנן, ז' מ"א-מ"ב למה אמרו שנולד בבית לחם. ועיין יוסטין מליצה א', פרק ל"ד; ויכחו עם מרפון פרק ע"ח. ועיין נצחון סימן רנ"ד; חזוק אמונה ח"א, פרק ל"ג; לקמן סימן ס"ז.

סימן מ"ב. תקונים שורה 2: בקרב שנים תודיע וכו': שורה 12: רחם.

הערה שורה 2: הטענה הזאת נמצאה במתי באון גליון הננוס ומשם באה בספרי אבות הנוצרים ומקודה היא העתקת ע' זקנים שקראו: בקרב שנים חיים וכו' ועיין סוטה מ"ט ע"א דרשת ר' אילעא בר יברכיה: אילמלא תמלתו של חבקוק וכו'.

סימן מ"ג. ת' שורה 1: ואמר אליהם.

הערה שורה 2: עין און גליון מתי כ"ו ט"ו; כ"ז ה"ט. ועיין מה שכתב החכם מהר"ו גראָטין ע"ה במ"ח של מהר"ו פראנקעל ע"ה שנת 1855 צד 191/92 על היעראָנימוס בפ"י על פסוק זה והביא דרשת עולא חולין דף צ"ב, ע"א. ועיין ירושלמי ע"ז פרק ב' דף מ' ע"ג; בראשית רבה פרשה צ"ח סימן ט'. ועל דברי השלשים מצות שלא נתפרשו (רש"י חולין שם ד"ה שלשים מצות; מהר"ם יאעל ע"ה במאמרו שכתב לכבוד מהר"ו צ' גראָטין ע"ה במלאת לו שבעים שנה — בהנדפס בפני עצמו צד 5) עיין בספרי המיוחס לקלעמענס מרומי הנקרא: „רעקאָנניציאָנעס" פרק ד', כי שליחי ישרו כתבו מצות להגוים: למעלה הראשונה שלשים מצות למעלה השניה: שלשים מצות ולמעלה השלישי: מאה מצות. ועיין חזוק אמונה ח"ב פרק כ"ה.

סימן מ"ד. ת' שורה 1: ועל יושב ירושלם; שורה 2: אלי (עיין

מנחת ש"י); שורה 5: בוטה.

הערה שורה 2: יוחנן באון גליון י"ט, ל"ו; בחזיונות א', ז'; יוסטין במליצה א', פרק ג"ב; בויווחו פרק י"ד; ל"ב; ס"ד קי"ח; קכ"א; קכ"ה ועיין סוכה דף ג"ב, ע"א; ירושלמי שם דף נ"ה, ע"ב; נצחון סימן רס"ג; חזוק אמונה חלק א' פרק ל"ו ועיין בתרגום יונתן שם; ויבעון מן קדמי על די איטלמלו.

סימן מ"ה. ת' שורה 14: אבירו.

הערה שורה 3: עיין לעיל סימן ט"ו ועיין בפירושי הרד"ק זכרי" שם ג"ר שהאריך.

סימן מ"ו. ת' שורה 3: אמר ד' צנאות; שורה 8-9: חנר ב' כתובים לאחדים.

הערה שורה 4: עיין יוסטין בויכחו פרק כ"ח; מ"א; קמ"ז; קמ"ו. גראטין קורות היהודים חלק ב' ספר ב' צד 128 הערה ב' ומה שכתבתי בספרי יוסטין מארט. והאגדה פרק A סימן 23 צד 88-89. ועיין לקמן סימן ס"ו וחזוק אמונה ח"א, פרק ל"ח.

סימן מ"ז. ת' שורה 9: יושב בשי' יש' אדני יל'. שורה 22: כברחו. הערה שורה 2: מעשי השלוחים ד', כ"הר"כ"ח; יוסטין מליצה א' פרק מ'; ועיין ע"ז, דף ב', ע"א-ע"ב; ירושלמי שם דף מ', ע"ב; שוח"ט, מזמור ב', סימן ה' מה' מהרש"ב נ"י; נצחון סימן רס"ט; תשובות הרד"ק שנדפסו בסוף ספר נצחון. ועיין לעיל סימן ל' בהערות לשורה 8.

הערה שורה 8: צ"ל: אמון ונתחלף לו יאשיהו בישעיהו. הערה שם: בדברי הימים לא נאמר בפירושו, אולם בתוספתא מוסה, פ' י"ג; יומא, דף ג"ב, ע"ב; הוריות, דף י"ב ע"א; כריתות, דף ה', ע"ב; ירושלמי שקלים פ' ו', דף מ"ט, ע"ג; סוטה, פ' ח', דף כ"ב, ע"ג דרשו בן מה"ל, ב' ל"ה נ"י. ועיין מה שכתבתי בספרי יוסטין מארטיר והאגדה פרק A סימן 19 בהערה א' צד 33. הערה שורה 26: מעשי השלוחים, י"ג, ל"ג; אגרת אל העברים א' ה'; ה' ה'; יוסטין בויכחו פ' פ"ח (ועיין שם בהערות אמטא הערה כ"א); ק"ג; קכ"ב; נצחון סימן רס"ט; חזוק אמונה ח' ב', פרק ס"ז; פרק צ"ה; תשובות הרד"ק בסוף ספר נצחון; מדרש שוח"ט מזמור ב', סימן ט', מה' מהרש"ב נ"י; בן ל' אתה לא נאמר זכו וננדפס עם באור הרא"מ ווארשא תרבי"ה הגירסא: מכאן תשובה לאומרים יש לו בן ואת מותיב להון בן ל' וכו' ומהרש"ב נ"י לא העיר על זה ועיין שם בבאור הרא"מ אות כ"ה ואות ל"א. אגדת בראשית פרק ל"א במה' מהר"א יעללינעק ע"ה ח"ו צד 46 מאמר ד' אבין בשם ר' חלקיה, החסר בדפוסים אחרים מחמת המציק; קהלת רבה ד' ח', וכן שם בוטא מה' מהרש"ב נ"י צד 101; דברים רבה פרישה ג' סימן ל"ג.

הערה שורה 35: עיין לקמן סימן נ"ט. ובמדרש שוח"ט מזמור ב', סימן י"ד, מה' מהרש"ב נ"י דרש בר כמו בר והמשל מן החמקים ומן המוץ והתבן והקש תשובה לדברי יוחנן הטובל און גליון מתי ג' י"ב, כמו שתשובת ר' אבהו לההוא מינא סנהדרין ל"ט, ע"א היא תשובה לדברי הטובל שם שם, י"א; מארקוס א' ח'; לוקאס, ג' ט"ז; יוחנן א' כ"ו. והמוץ והתבן והקש בגויים להכתות שהיו או בין הנוצרים. ועיין בראשית רבה פ' פ"ג סימן ה'.

שה"ש רבה ז' ג' ; פסיקתא רבתי מהו מאיר איש שלום דף ל"ו ע"א ; אנדת
בראשית פרק כ"ג.

סימן מ"ה. ת' שורה 19 : זעקו ונמלטו ; שורה אחרונה : אל הוה
ואל אנשיו.

הערה שורה 3 : און גליון יוחנן י"ט כ"ד ; מתו כ"ז ל"ה ; מארקוס
ט"ז כ"ו ; לוקאס כ"ג ל"ד ; יוספין מליצה א' פרק ל"ה ; ל"ח, בויווחו פרק
צ"ו ; ק"ד, והאריך בפרקי צ"ח-ק"ו לפרש את כל המזמור על ישו, לפי
שהיהודי אמרו שזה המזמור לא נאמו על ישו ולא נאמר על המשיח כמו שכתב
בסוף פרק צ"ו, וחכ"ל דרשוהו על אסתר וזמרכי ועל ישראל. יומא דף כ"ט
ע"א, מגלה דף ד' ע"א, דף ט"ו ע"ב ; ירושלמי ברכות פ' א' דף ב' ע"ג ;
יומא, פ' ג', דף מ' ע"ב ; שה"ש רבה ו' ; אסתר רבה פרשה י' סימן י"ד ;
מדרש שוח"ט מזמור כ"ב ועיין במה שאמרו מגלה דף ט"ו, ע"ב כשהגיע לבית
הצלמים וכו' ; מדרש שוח"ט מזמור כ"ב, סימן ט"ו למה אמרה אסתר ג' פעמים
אלי ובהערות מהרש"ב ג"י הערה ע"ט.

הערה שורה 7 : צ. ל. פודירונט מנוס מ'אם איש פידים מ'אם—
"foderunt manus meas et pedes meos" אולם אין זה תרגומו של
היערצנימוס כי הוא תרגם פ'קסיר נט-fixerunt ונוי, והמחבר ששמע כי
ההעתיקה הרומית הנקראה וואולגאטא מעשה ידי היערצנימוס השב כי גם
העתיקת ספר תהלים היא להיערצנימוס ; אולם העתיקת ספר תהלים היא
ההעתיקה העתיקה, והעתיקת היערצנימוס נדפסה בפני עצמה בין ספריו, ובאמת
כעין זאת העתיקו גם בההעתיקה העתיקה של ע' זקנים, וכבר נחלקו בפ"י המלה
ר' יהודה ור' נחמיה מדרש שוח"ט מזמור כ"ב סימן כ"ו, ועיין נצחון סימן
רע"ה ; חווק אמונה ח"א פרק מ"ו ; ח"ב פרק כ"ו, תשובות הר"ק סוף ספר
נצחון (פירוש הרד"ק על תהלים אינו ביד) ; רש"י ; ראב"ע, ועיין לעיל סימן ט"ו.
סימן מ"ט, ת' שורה 7 : יעלצו ; שורה 8 : שמו ; שם ; רגלך.

הערה השירה האחרונה ; ואמרו בניטין דף ס"ו, ע"א ; יבמות דף קכ"ב,
ע"א : שידא בבואה אית להו זכו, א"כ יש מכאן תשובה גם להאומרים, כמו
כת הדאקעטען, שלא היה ישו גוף ממש אלא רק כבואי של גוף, ועיין
מכילתא, שירתא, פ' ד' ד"ה ד' איש מלחמה.

סימן נ', ת' שורה 16 : יהי שורה 23 : על הים.
הערה שורה 4 : עיין ספרי יוספין מארסיר והאגד' פרק A סימן 7
צד 11-12 ; נצחון סימן רע"ט ותשובות הרד"ק בסוף ספר נצחון.
הערה שורה 10 : און גליון מתו כ"ד, ו"ו ; מארקוס י"ג ז"ח ; לוקאס,
צ"א, ט"ו.

הערה שורה 14 : עיין לעיל סימן ל' הערה לשורה 14.

הערה שורה 15 : עיין בהערה לשורה 10.

הערה שורה 18: עיין דברי הימים א' כ"ב ט', ודרשת חכ"ל: במלך שלמה במלך שהשלום שלו, ספרא שמיני מכילתא דמילואים ה' ט"ו ועוד בהרבה מקומות.

הערה שורה 24: ברכות דף ט' ע"ב; כ"ט ע"ב; שבת דף קי"ח ע"ב. הערה שורה 26: סנהדרין דף צ"ט ע"א; מכילתא, בשלה, עמלק פ' ב'; ספרי דברים, פסקא ש"י; פסיק' דר' כהנא מה' מהרש"ב נ"י דף כ"ט ע"א, ושם נאמר: דור, חד, דורים: שנים הא תלתא וכן הוא בתנחומא כי תצא, נדפס מכבר סימן י"א; מה' מהרש"ב נ"י סימן י"ח.

הערה שורה 31: עיין ברש"י ברכות דף כ"ט ע"ב; אולם ברש"י דף ט' ע"ב ושבת דף קי"ח ע"ב לא פירש כן, ועיין מדרש שוח"ט מה' מהרש"ב נ"י מזמור ע"ב סימן ד': ד"א ייראוך וכו' מלפני ירח זו תפלת המנחה שצריכה קודם שיחשיך ויצטרך העולם לאור הירח, רבותינו אמרו ייראוך עם שמש זו תפלה של בין הערבים וזה ליתא בהנדפס. סימן נ"א. ת' שורה 11: שלו; שם: אדני.

הערה שורה 3: כ"ה הקרי דברים, כ"ח כ"ז; שמואל א' ה' ו'; ט'; י"ב, במקום עפלים; ועיין מגלה דף כ"ה ע"ב, ועיין נצחון סימן רפ"א. הערה שורה 6: זה לא נאמר בפירוש בשמואל, כ"א בספרי, במדבר פסקא פ"ח; מדרש שוח"ט, מזמור ע"ח, סימן י"א; מדרש שמואל פ' י', סימן ד'; פ' י"א, סימן ו' מה' מהרש"ב נ"י ולמראה עיני המחבר היה פירוש רש"י שמואל א' ה' ו'.

סימן נ"ב. ת' השורה האחרונה: ולתתך.

הערה שורה 1: נצחון סימן רפ"ה ותשובות הרד"ק בסוף ספר נצחון. ועיין כתובות דף ע"ה ע"א.

סימן נ"ג. ת' שורה 12: ותעמד; שם: הימין —

הערה שורה 3: אגדת אל העברים, ג' י"ד, י"א. ועיין סנהדרין דף ק"י ע"ב; ירושלמי שם, דף כ"ט ע"ג; תוספתא, סנהדרין פ' י"ג; ספרא סוף ברייתא דר' ישמעאל (ועי"ש בפירוש הדאב"ד; ילקוט שמעוני מלכים רמז קפ"ט); אבות דר' נתן פ' ל"ו; במדבר רבה פ' י"ד סימן י"ט; מדרש שוח"ט: מזמור צ"ה בסופו מה' מהרש"ב נ"י.

סימן נ"ד. ת' שורה 2: ולא; שורה 6: ובני שורה 10: יקראו; שורה 12: לרגליך; שורה 22: אדני על ימיןך מחץ ביום אפו; שורה 28: בהדרי (עיין מנחת ש"י).

הערה שורה 3: אגדת אל העברים א' י"ג ה' ו' וכו'; און גליון מתי, כ"ב מ"ד; מארקוס י"ב ל"ו; לוקאס כ' מ"ב; מעשי השלוחים, ב' ל"ד; יוסטין מליצה א' פרק מ"ה; ויכחו פרק י"ט, ל"ב-ל"ג, ל"ה, מ"ה, נ"ו, ס"ג, ע"ו, פ"ג, קי"ח; וכתב שם פרק ל"ג ופרק פ"ג כי רבני היהודים אמרו שזה המזמור

נאמר על חזקיהו (וכן אמר לו טרפון בפרק ע"ז) בשעה שעלה עליו סנחריב מלך אשור ושלה בשם ד' אל חזקיהו המלך ישעיהו הנביא, שלא יירא וכו', כמו שכתוב ישעיה' ל"ו, כ"א וכו'; מלכים, ב' י"ט כ' וכו'. ועיין מה שכתבתי בספרי יוסטין מארטור והאגדה פרק A סימן 18 צד 32-31; פרק B סימן 5 צד 49 ולעיל סימן ז' ובהערה לשם. ומקור דברי רש"י סנהדרין דף צ"ד ע"א, ד"ה כל הניסים, שנעלם ממני אז, הם דברי המדרש שה"שירבה ד' ח'. ועיין נצחון סימן רצ"ב; תשובות הרד"ק בסוף ספר נצחון; חזק אמונה ח"א פ' מ'; אגדת בראשית פרק כ"ז.

הערה שורה 18: קוראים: „עמך בחירק“ „העייץ“ כמו שהעיר כבר הרד"ק בתשובותיו בסוף ספר נצחון.

הערה שורה 20: צ"ל: ג' אלפים ותש"ם שנה. סימן נ"ה. ת' שורה 11: אפו; שורה 25: ואל; שורה האחרונה: זעיני. ת' טעות הד' 4: ברור; שורה 15: במסורין.

הערה שורה 6: עיין לעיל סימן ג' ובהערה לשם. סימן נ"ו (בפנים נדפס בטעות נ"ו). הערה שורה 2: שדרשוה' הנוצרים על ישו. יוסטין בויכותו פרק ס"א; קב"ט; ועיין שם בהע' אטמא. והכו"ל דרשוה' על התורה, פסחים דף נ"ד ע"א, פ"ו ע"ב; נדרים דף ל"ט ע"ב; מכילתא שירתא פ' ט'; ספרי דברים פסקא ש"ט; אבות סוף פרק ו'; ועיין שם בפ"י מ' אבות במחזור ויטרי מה' מקיצי נרדמים צד 563.

סימן נ"ו (בפנים נדפס בטעות נ"ו). ת' שורה 2: בשלמה; וכן שורה 8; שורה 12: מי; שורה 18: כל אמרת אלוך; שם, שם. להסים; שורה 28: ולא יסור; שורה 45: כל אמרת אלוך. ת' ט' הד' ש' 22: דבריהם. הערה שורה 1: עיין און גליון יוחנן ג' י"ג; נצחון סימן ש"י; ועיין לקמן סימן ס'.

הערה שורה 26: פסיקתא דר' כהנא מה' מהרש"ב נ"י דף ה', ע"ב ובהערות שם; מדרש משלי ל', דמה' מהרש"ב נ"י ובהע' שם; פסיקתא דבתי מה' מאיר איש שלום דף ט"ו, ע"ב ובמאיר עין שם. ועיין פירוש ספר יצירה לר"י ברצלוני מה' מקיצי נרדמים צד 157.

הערה שורה 39: פסיקתא דר' כהנא שם ומשנה אבות פרק א' משנה ב'; בפירוש ספר יצירה לר"י ברצלוני שם גרס: מי הקים כל אפסי ארץ זה משה דכתוב: עלה ראש הפסגה ושא עיניך.

סימן נ"ח. ת' שורה 19: המלך; שורה 21-20: חבר ב' כתובים לאהדים, כמו שהצבתי ציונם בפנים; שורה 22: והנה עתך; השורה האחרונה: ואכסה ערותך; שם: אדני ה', ת', ט', הך' ש' 20: דברי.

הערה שורה 1: עיין דיעסטעל געשיכמע דעם אלטען טעסטאמענטעם אין דער קריסטליכען קירכע, ועיין נצחון סימן שכ"ב.

הערה שורה 2 : תהלים ס"ג, י"ב ; ועיין ירושלמי ברכות פרק ה', דף ט' ע"ג ; מגלה פ' ד' דף ע"ה ע"ג ; ספרי, במדבר, פסקא קמ"ו ; מכילתא, משפטים, כספא, פרשה כ', מה' מאיר איש שלום דף צ"ט ע"ב. מאיר עין אוה ע' (ילקוט שמעוני, משפטים, רמז שני"ב).

סימן נ"ט. הערה שורה 2 : ירושלמי שבת, פ' ו', דף ח' ע"ב ; אגרת בראשית, פרק כ"ז ; מדרש שמואל פ' ה', סימן ז', מה' מהרש"ב נ"י ; מדרש שה"ש רבה, ז' ט' ; שמות רבה, פ' כ', סימן ה', ועיין נצחון סימן שכ"ה.

סימן ס'. ת' שורה 1 : אתה ; שורה 2 : יומיא מטה ; שם ; שלטן ; שם ; וכל ; שורה 3 : יפלוחן ; שם ; שלטן ; שם ; יעדה ; שורה 11 : ומלכו (דניאל ב' מ' ; בפנים נרפס כמעות : י"ב, מ') ; שורה 11-12 : כל מלכותא ; שורה 12 : ותאכל. ש' 11-12 חבר ב' כתובים לאחדים כמו שהצבתי ציונם בפנים.

הערה שורה 4 : יוסטין מליצה, א', פרק נ"א ; ויבחוה עם טרפון פרק י"ד, פרק ע"ו, ע"ט ; ועיין ירושלמי תענית פ' ב', דף ס"ה ע"ב ; תנחומא, מסעי, דפוס ויניציא דף צ' ע"א ; וכן נמצא המאמר ג"כ בדפוס קאנשטאנטינא ובכ"י אקספארד ובכ"י ספרדי כמו שכתב מהרש"ב נ"י במה' שלו הערה כ"ז ; וכן היה בתנחומי שלפני הכותב העין יעקב, כמו שנראה בפירושו על הירושלמי תענית פרק ב', סימן ו', וזה נעלם מעיני מהרש"ב נ"י במבוא התנחומא פרק י' סימן נ"י. ועיין מאמר ילמדנו נרפס מהילקוט דפוס סאלוניקי במ"ע של גייגער שנה י' ; בית המדרש למהר"א יעלינינק ע"ה ח' ה' בסופו צד 208. הערה שורה 9 : עיין בפירוש הראב"ע, בראשית כ"ז מ' ; דניאל, ב' ל"ט-מ' ; ז' י"ג-יד. ועיין מה שכתבתי במאמרי על „הלכת טוב לר' מזביה" בליטטערטורבלאטט של מהר"ם ראהמער נ"י שנת 1894 צד 76 ; נצחון סימן שכ"ט-ש"ל ; הזוק אמונה ח' א', פ' מ"א.

סימן ס"א. ת' שורה 3 : אנכי ; שורה 4 : תשמרו ; שורה 10 : או בתך ; שם ; אלקי אחרים ; שורה 11-12 : ולא תחוס ; שורה 12 : ולא תחמל ; שורה 30 ושורה 32 : דכה ; שורה 36 : אמת ; שורה 50 : נודע.

הערה שורה 18 : עיין שבת דף קמ"ז ע"א-ע"ב ומה שכתב מהר"ם נידעמאנן נ"י בספרו : רעליגיאנסגעשיכטליכע שטודיען צד 67-99. ועיין מה שאמר טרפון ליוסטין פרק ס"ז ביובחו ; הזוק אמונה ח' א', פרק י"ט ; ח' ב', פרק י'. וע' דברים רבה פ' ח' סימן ו' לקוטים מה' ש"ב סימן ל"א ושם ד', ס', א'. הערה שורה 32 : עיין משנה יבמות פ' ח', משנה ב' ובגמרא שם דף ע"ה ע"א וכו' ; ירושלמי, שם דף ט' ע"א וכו' ; תוספתא, פרק י', הלכה ג' ; ספרי, דברים פסקא רמ"ז ; וש"ע, א"ה, סימן ה', — ועיין נדרים משנה פ' ג', משנה י"א ; גמרא, שם, דף ל"ב ע"א ; בראשית רבה פ' מ"ו, סימן א', שלא נקרא אברהם תמים עד שמל עצמו ; ועיין בראשית רבה שם, סימן ה' פלוגת' ר' ישמעאל ור' עקיבא שהיה אברהם כהן גדול ומה שכתבתי אני בספרי

יוסטין מארטיר והאגדה פרק B סימן 5-6 צד 49-54 ולעיל סימן ד' וסימן ג'ד בהערות.

הערה שורה 45: עיין מכילתא, בחדש פ' ב'; חגיגי דף י"ג ע"א; תנחומא, משפטים, הנדפס מכבר סימן ה'; מה' מהרש"ב נ"י סימן ג'; שופטים, הנדפס מכבר סימן א'; מה' מהרש"ב נ"י סימן א'. איכה רבתי, ב' ט'.

הערה שורה 48: מדרש שוח"ט, מזמור ל"א, סימן ב'; פ"ח סי' א'; ק"ד סי' ב' מה' שלמה באבער נ"י הערה ה'; מנחות דף ג"ט ע"ב, ירושלמי, חגיגה, פ' ב', דף ע"ז ע"ג; בראשית רבה פ' י"ב סימן י'; פסיקתא רבתי מה' מאיר איש שלום דף ק"ט ע"ב; מדרש שוח"ט, מזמור ס"ב סימן א'; מזמור ק"ד סימן ג'. ועיין תרגום יונתן ישעיה שם; וכן כתב בכלי פז בשם מהר"א. ופירושי מהר"א אינם בירי.

הערה שורה 49: און גליון מתי, י"א כ"ז; יוחנן ה', ג"ד-נ"ה; יוסטין מליצה א', פרק ס"ג; ויכוחו פרק ק'.

סימן ס"ב, ת"ק, שורה 3: גדול; שורה 7: אדני.

הערה שורה 13: צ"ל: בכבוד גדול.

סימן ס"ג. הערה שורה 1: און גליון מתי, א' כ"ג; יוסטין מליצה א', פרק ל"ג; ויכוחו פ' פ"ד, וכבר כתב יוסטין שם פרק מ"ג; ע"א; פ"ד, כי היהודים אומרים כי עלמה אינה בתולה. ועיין אטטא פרק מ"ג. הערה י"ח מה שהביא מאירענעאוס בספרו נגד הפוקרים, ספר ג', פרק כ"א, כי כיון לעקילס הגר. ועיין ספר הגלוי לר"י קמחי מה' מקיצי נרדמים צד 134; נצחון סימן רכ"ה; חווקא אמונה ה' א' פרק כ"א.

סימן ס"ד, ת' שורה 3: ותבינו; שורה 6: גוים לשמע; שורה 12:

ישראל עבדי יעקב וכו'; שורה 17: מלך ישראל וגאלו ה' צבאות.

הערה שורה 4: מכילתא בחדש פ' ה'; כי תשא, שבת, פ' א'; ספרי דברים פ' שמ"ו; ועיין ספרי, שם פסק שכ"ט; מכילתא פסחא פ' י"ב; כיוצא בדבר אתה אומר ונגל' כבוד ד' וכו' כנגד מה שכתוב בלוקאס ג', ד"ד; יוסטין בויכוחו פרק ג'; פרק קכ"ב; ועיין נצחון סימן רל"ד.

הערה שורה 14: ולא כמו שאמרו יוסטין בויכוחו פרק ק'; ק"ד: קכ"ג, והבאים אחריו, כי ישו וגם הנוצרים נקראים ישראל, ואמר לו טרפון שם: פ' קכ"ג מה' תדבר? אתם הם ישראל? ועליכם נאמר? ועיין מה שכתבתי בספרי יוסטין מארטיר והאגדה פרק A סימן 17 צד 29-30.

הערה שורה 19: עיין לעיל סימן ס"א בהערה לשורה 48.

סימן ס"ה, ת' שורה 2: אליהם; שורה 10: היא ליעקב שורה; 12:

אך; שורה 16; לכן; שם; צריך כלם; שורה 17: סערת ד'; שורה 19-20: לכל משפחות ישראל.

הערה שורה 6: עיין לעיל סימן ל"ג ובהערה לשם.

הערה שורה 14: עיין פסיקתא דר' בהנא מה' מהרש"ב נ"י דף ק"ב ע"ב-קנ"א ע"ב ובהערות שם.

סימן ס"ו. ת' שורה 3: אדני ה'; ושפמתי בין; שורה 6: עץ אחד; שורה 8: בית: שם: ה' אלקיהם מן; שורה 11: זה גבול אשר.

הערה שורה 2: לפי מנהג בני איטליא שקוראים ד' עזי ומעזי (ירמיה ט"ז, י"ט וכו') שהיא הפט' בחקתי לפי מנהג שלנו, בפרשת בהר.

סימן ס"ו. ת' שורה 5-6: יהיה הר בית ה' נכון והמחבר הביא לשון ישעיה' ב' ב'. שורה 7: ואתה; שורה 8: יהוד'; שורה 19: ההמה אשר;

שורה 20: והחזיקו בכנף; שורה 22: שמים... ארץ; שורה 24: אין לי; שורה 26 ועד; שורה 33: ואת; שורה 44: ואתה; שורה 56: אליה.

הערה שורה 8: עיין לעיל סימן מ"א. הערה שורה 26: עיין לעיל סימן מ"ו ובהערה לשם.

הערה שורה 37: ר"ל: ומנחה מהורה אינה דבוקה עם שלפניה אלא מאמר בפני עצמה: הם כשמקריבים לאלקיהם מביאים, בכלי שהור' ואתם

מביאים, בעלי מומים".

הערה שורה 40: מנחות דף ק"י, ע"א: דקרי ליה אלה' דאלה'.

סוף דבר.

קורא היקר! ספר תשובת הנוצרים אשר אני נותן לפניך נדפס עפ"י ההעתקה ששלח לי החכם מהר"א בערלינער נ"י ראש הברת, "מקיצי נרדמים" (אשר לא מנע ממנו חסדו מנעורי מעת באתי בצל קרתו בשנת תרכ"ט לפרט עד היום הזה), לתקנו להדפוס ופקדתו שמרה רוחי. מחיתי שגגות המעתיק, שמתו רוח בין הדבקים, נתתי סימנים בהתשובות והצבתי ציונים בפנים הספר לכל הכתובים שהביא המחבר מתנ"ך, ולדברי חז"ל שרמז עליהם המחבר, וכן לדברי "החיצונים" אשר רמז עליהם המחבר, אולם לדברי חז"ל שהיו לע"ד מקור לפירושי המחבר ולדברי הטענים עליו הצבתי ציונים בההערות שבאות בסוף הספר, ושם הצבתי גם ציונים להתשובות הדומות הנמצאות בספר הנצחון לר' יום טוב ליפמאן מילהויען ובספר חזק אמונה לר' יצחק בר' אברהם וב"ויכוחים" מאמר ה' בספר, "פליטת סופרים" שהוציא לאור מהר"א בערלינער נ"י. כי שלשה ספרים אלו הם בידי; "ויכוח הרד"ק עם הנוצרים" ושאר ספרי "ויכוחים" שנדפסו או שהם בכ"י לא השיגה ידי. אולם הצבתי ציונים למאמרי חז"ל בתלמוד בבלי וירושלמי, בתוספתא, במכילתא, בספרא ובספרי, בפסיקות ובמדרשים שהם לע"ד תשובות למענות אשר דומות להמענות שהביא המחבר, יען כי קראתי בדברי החסיד שהיה באו"ה פראנץ דעליטש

שכתב כי חטאו חז"ל שהיתה אמנות הנוצרים קלה בעיניהם ולא שתו לבם לשענות הנוצרים להשיב מילין ; והחזיק בדעתו גם מהר"ם ד"ר יאָעל. ואני החוקתי בדעת מהר"צ גראָטין, שכתב במ"ח למהר"ז פראנקעל ע"ה שנת 1855 עד 191-92, כי הרבה אנדות שהן נפלאות בעינינו הן תשובות לשענות הנוצרים ואם נדע הטענות שהעירו אותן נבין גם טעמן, כמו שכתבתי כבר בספרי יוסטין מארטיר והאנדה במבוא צד 1. הטענות הנמצאות בדיתיקא חדתא ובספרי יוסטין מארטיר כתבתי בהציונים נכונה אנה נמצאות, יען כי „דיתיקא חדתא“ וגם ספרי יוסטין מה' אטטא מה' שניה שנדפסה שנת 1847/48 (מה' נ' שנדפסה שנת 1876-1875 לא ראיתי עד הנה) הם בידי. אולם להטענות שנמצאות בספרי שאר אבות הנוצרים הצבתי ציונים רק עפ"י הלקוטים שישנם בידי מכבר. בכתובים שהביא המחבר מתנ"ך נמצאות שונות, כי המחבר לא כתב דברים שבכתב מן הכתב כ"א בטח בזכרונו, ולא שלחתי בהן ידי ; אולם כתבתי תקונים בסוף הספר.

מתולדות המחבר לא ידעתי מאומה, כי אם מה שכתב מהר"א בערלינעו נ"י בספרו קורות היהודים בעיר רומי כרך ב', חלק א', צד 120 ; כי אינם בידי הספרים הנצרכים ובדברי המחבר לא מצאתי רמזים לקורות חייו, רקזאת נראה מסימן ס' שורה 9-10, כי בעת שכתב המחבר דבריו עוד לא חרבה מלכות רומיים בעיר קאנשטאנטינא על ידי מלכות ישמעאל. ממה שכתב המחבר כמה פעמים בתשובותיו: יש משיבין, ויש אומרים וכו', נראה שהיו בידו ויכוחים ותשובות ממחברים אחרים ; ואם תשים תשובות המחבר לעומת התשובות הדומות בספר הנצחון, שנכתב זה חמש מאות שנה מר' יום טוב ליפמאן מילהויזען ע"ה, תראה שספר הנצחון היה למראה עיני המחבר. ספר „דיתיקא חדתא“ קרא המחבר ; אולם שאר ספרי אבות הנוצרים לא קרא, והטענות שהביא שמע מן הנוצרים אשר נשאונתן עמהם בעל פה ; עיין מה שכתבתי בהערה לסימן מ"ה על מה שהביא בשם היערָאָנימוס.

באטש־טאָפּאָליא, כ"ה טבת תר"ס.

שלמה חנוך דגל זהב.